

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasи

Abdujabbor Omonov

QADIMGI TURKIY TIL

(amaliy mashg’ulotlar)

5120100- filologiya va tillarni o’qitish (o’zbek filologiyasi) yo’nalishi III kurs talabalari uchun uslubiy qo’llanma

NAMANGAN – 2019 yil

Uslubiy qo'llanma 5120100 – filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek filologiyasi) yo'nalishi III kurs talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda "Qadimgi turkiy til" fani bo'yicha amaliy mashg'ulot mavzulari, rejasi, amaliy mashqlar, nazorat uchun savol va topshiriqlar, adabiyotlar ro'yxati berilgan.

Taqrizchilar:

Mo'minjon Sulaymonov
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Saidumar SAYDALIYEV,
Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu qo'llanma NamDU o'quv-uslubiy kengashining
20.11.2019 yildagi 4-sonli yigilishi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

SO'ZBOSHI

Vatanimiz mustaqillikka erishganidan so'ng o'tgan yillar tom ma'noda rivojlanish va yuksalish yillari bo'ldi. Bu hayotimizning har bir jabhasida ko'zga tashlanib turibdi. Xalqning qaddini tiklash uchun bиринчи navbatda uninig qadriyatlarini tiklash zarur. Ona tili-millatning ruhidir. O'z tilini yo'qotgan har qanday millat, o'zligidan jido bo'lishi muqarrar. Har bir millat umumiyl madaniyat daryosiga o'z jilg'alarini quya borib, umumjahon oqimiga yondashadi va undan nimadir unga tuhfa etadi.

Milliy istiqlol ona tilimiz va adabiyotimizning ijtimoiy-siyosiy mavqeい, ma`naviy nufuzini oshirishdi hamda milliy ong, milliy tafakkur va mafkuraning muhim suyanchiqlaridan, yosh avlodga ijodiy tafakkur ko`nikmalarini singdirish uning asosiy vositalaridan biriga aylanishiga imkon berdi. Qisqa davr ichida fanimizda bir necha yangi yo`nalish-u maktablar shakllandi va ular jadal rivojlanmoqda.

XX asrda, ayniqsa, uning ikkinchi yarmida fan taraqqiyotining sur'ati, o'zining eng yuqori cho'qqisiga erishdi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Statistik ma'lumotlar bu davrda to'plangan ilmiy ma'lumotlar, insoniyatning butun tarixi davomida to'plangan bilimlar hajmining $\frac{3}{4}$ qismidan ortig'ini tashkil qilganligini e'tirof etadi. Fan, texnika, texnologiyaning jadal sur'atdagi samarali taraqqiyoti ishlab chiqarish usullarining ham, aniq fanlarning ham, ijtimoiy-gumanitar fanlarning ham o'zgarib, takomillashib borishiga, shuningdek, fanlarning o'rganilishiga ham, o'rgatilishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Tabiiyki, ishlab chiqarish usullarining o'zgarishi, ta'lim sohasidagi tegishli o'zgarishlarni taqozo etadi.

Respublikamizda ta'lim-tarbiya jarayoni bilan bog'liq o'zgarishlar ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, uni milliy ruh bilan sug'orish, samarali an'anaviy usullarni saqlab qolgan holda yangilarini yaratish va amaliyotda qo'llash borasida olib borilayotgan ishlarga bog'liq. Bu yo'nalish keng qamrovli bo'lib, mazmunan takomillashib bormoqda. Ta'limda ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'limning, jumladan, ona tili va adabiyot fani ta'limining butun jarayonini aniq reja asosida tashkil qilish hamda o'quv jarayonini jamiyatning ijtimoiy buyurtma sifatida ta'lim oldiga qo'ygan maqsadiga ko'ra individuallashtirishni nazarda tutadi.

Ta'lim tizimining fan, texnika va ishlab chiqarish sohalari bilan integratsiyalashuviga erishuvini ta'minlashni bugungi kunning dolzarb

muammosi sifatida kun tartibiga qo'yilishi bu borada muayyan vazifalarni amalga oshirishni taqozo etmoqda.

Malakali kadrlarni tarbiyalash uzoq muddatli, murakkab jarayon bo'lib, ushbu jarayonning muvaffaqiyatli amalga oshishi yuqori samaradorlikka ega bo'lган o'qitish texnologiyalarini ta'lim jarayonida qo'llashni va keng ko'lamli axborotlardan foydalanishda tezkorlikka erishishni taqozo etadi.

Ushbu maqsadlarning ijobiy natijaga ega bo'lishi, eng avvalo, yosh avlodga ilmiy bilim asoslarini puxta o'rgatish, ularda keng dunyoqarash hamda tafakkur ko'lamenti hosil qilish, ma'naviy-axloqiy sifatlarni shakllantirish borasidagi ta'limiy-tarbiyaviy ishlarni samarali tashkil etishga bog'liqdir. Zero, yurtning porloq istiqbolini yaratish, uning nomini jahonga keng yoyish, ulug' ajdodlar tomonidan yaratilgan milliy-madaniy merosni jamiyatga namoyish etish, ularni boyitish, mustaqil Respublikamizning rivojlangan mamlakatlar qatoridan o'rın olishini ta'minlash yosh avlodni komil inson hamda malakali mutaxassis qilib tarbiyalashga bog'liqdir.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining IX sessiyasi (1997 yil 29 avgust)da qabul qilingan hamda bugungi kunda g'oyalari amaliyotga keng ko'lamma muvaffaqiyatli tatbiq etilayotgan O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» mazmunida barkamol shaxs va malakali mutaxassisni tarbiyalab voyaga yetkazish jarayonining mohiyati to'laqonli ochib berilgandir. Malakali kadrlar tayyorlash jarayonining har bir bosqichi ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, uni yuqori bosqichlarga ko'tarish, shu bilan birga jahon ta'limi darajasiga yetkazish borasida muayyan vazifalarni amalga oshirishni nazarda tutishi lozim.

OLIY O`QUV YURTIDA O`TKAZILADIGAN AMALIY MASHG`ULOTLAR XUSUSIDA

Oliy oquv yurtlarida olib boriladigan mashg`ulotlarni ikki turga ajratish mumkin. Birinchisi, nazariy bilimlar taqdimotiga qaratilgan ma`ruzalar va ikkinchisi, nazariy bilimlarni amalda sinab ko`rish va tadbiq qilishga yo`naltirilgan amaliy mashg`ulotlar. Quyida amaliy mashg`ulotlarning mohiyati, maqsadi, turlari, tarkibiy qismlari, mazmuni, usul va metodlari, shakllari, ulardagи ish usullari, qo`yilgan talablar va boshqalar haqida so`z yuritiladi.

Amaliy mashg`ulot atamasi talabalarning auditoriyadagi mustaqil ishi hisoblanadi. Bunga mashq qilish, labaratoriya ishi va seminarlar kiradi. Amaliy mashg`ulotlar ma`ruzadan boshlangan o`quv ishining mantiqiy davomi bo`lib, mustaqil olingen va boshqa bilimlarni kengaytiradi hamda mustahkamlaydi. Ular o`rganilayotgan fandan bo`ladigan ma`ruzalar bilan barobar olib boriladi. Amaliy mashg`ulotlarda har bir fanga oid bo`lgan bilim va ko`nikmalar shakllantiriladi, malakalar rivojlantiriladi. Butun ta`lim jarayonidagi amaliy mashg`ulotlarda sohaga oid kasbiy ko`nikma va malakalar shakllantiriladi va rivojlantiriladi. Amaliy mashg`ulotlarda talabalarning ilmiy tafakkuri ma`ruzadagiga nisbatan ko`proq va jadalroq rivojlantiriladi. Bu shaxsning faolligi bilan uzviy bog`liq. Ta`lim psixologiyasidan ma`lumki, kishi o`rta hisobda o`qiganining 10% ini, tinglaganining 20% ini, ko`rganining 30% ini, tinglab ko`rganining 50% ini, gapirganining 70% ini, o`zi bajarganining 90% ini eslab qoladilar va o`zlashtirib oladilar. Shu ma`noda predmetni o`zlashtirib olishda amaliy mashg`ulotlarning o`rni, roli va ahamiyati juda katta.

Amaliy mashg`ulotlar muallimga talabalar bilan bevosita yuzma-yuz turib muloqot qilish, ularning o`quv materiallarini o`zlashtirib olishlarini nazorat qilish, ish jarayonidagi faoliyatlarini kuzatib borish imkonini beradi.

Talabalarning ish faoliyatları turli usullar bilan nazorat qilinadi. Bu uy vazifasini tekshirish, nazariy masalalar bo`yicha olingen konseptlarni ko`rib chiqish, ma`lum mavzu bo`yicha, savollar berish, labaratoriya ishi yuzasidan suhbat o`tkazish va hokazo.

Amaliy mashg`ulotlardagi qo`lga kiritilgan yutuqlar va yo`l qo`yilgan kamchiliklar navbatdagi nazariy masalani o`rganish va o`zlashtirish borasidagi usullar va tadbirlarni belgilashda omil bo`lib xizmat qiladi. Shuning uchun o`qituvchi amaliy mashg`ulotni rejalashtirish jaroyonida o`qigan ma`ruza materialini, mavzuning mustaqil o`rganish uchun tavsiya qilingan qismlari va materiallarni, qo`srimcha materiallar va ma`lumotnomalarni ko`rib chiqishi lozim.

Amaliy mashg`ulotlar chog`ida talabalar tomonidan ma`ruza matnlari tayyorlanadi, tayyorlangan material taqdim qilinadi va nihoyat natija muhokamadan o`tadi. Ma`ruza matni va materiali bir yoki bir necha talaba

tomonidan tayyorlanishi mumkin va u o`qituvchining nazoratidan o`tadi va baholanadi.

Mustaqil ishni bajarish tartibi quyidagicha:

1. Amaliy mashg`ulotga tayyorgarlik ko`rish (darsdan tashqari vaqtida mustaqil tayyorlanadi):

- a) topshiriq talabi bilan tanishib chiqish (ish maqsadini aniqlash, egallanadigan ko`nikma va malakalar);
- b) nazariy materialni o`rganish yoki takrorlash.

2. Ishning borishi:

a) topshiriqni bajarish usul va metodlarini tanlash, ish bosqichlarini belgilash;

b) barcha topshiriqlarni bosqichma-bosqich bajarish, kuzatish, tajriba va eksperiment o`tkazishda qayd qilib boriluvchi kundalik yuritish;

c) topshiriq yoki mashqlarni bajarishda barcha odimlarni daftarga qayd qilib borish.

3. Natijalarni aniqlash:

a) tajriba yoki eksperiment o`tkazishda natijalar kundalikda qayd qilingan yozuvlar asosida xulosa tarzida yakunlanadi;

b) bayon qismida zaruriy rasm, jadval, grafik chizmalar ham kiritiladi;

c) hisob kitobga oid raqamlar ramkalarga joyланади.

Amaliy mashg`ulotlarning tuzilishi barcha fanlar bo`yicha deyarli bir xil ko`rinishda bo`ladi. U o`qituvchining kirish so`zi, talabalar uchun tushunarsiz bo`lgan masala va savollarga javob berish, talabalar tomonidan mustaqil ish bajarish va o`qituvchining yakunlovchi so`zi.

Amaliy mashg`ulotlar ma`lum didaktik talablarga javob berishi kerak. Talabalarning mustaqil ishlashlarini tashkil qilgan holda, ular bajarayotgan topshiriqlarning murakkabligini orttirib borish lozim.

Har bir shaxsning rivojlanishi va ta`lim olishi boshqa kishi tomonidan amalga oshirilmaydi. Agar kim rivojlanish va ta`lim olishni istasa, o`z xohishi,

irodasi, harakati, kuchi va faoliyati bilan erishishi mumkin. Xohlamagan o`quvchini o`qitish tubsiz idishni to`dirishga urinish bilan barobardir.

Talabalar bajaradigan amaliy mashg`ulotlar sirasiga mashq ham kiradi. Mashq bu ma`lum ko`nikma va malakalarga tayyorlovchi mashg`ulotlardan biri bo`lib, uning vazifasi ilmiy nazariy bilimlarni mustahkamlash va chuqurlashtirishdan iboratdir. Shu bilan birga mashqlar yordamida ishni bajarish usullari ham o`rgatiladi va o`rganiladi. Masalan, oily matematika kursida – misol va masalalarni yechish, chizma geometriya fanida turli chizma, grafika va diagrammalarni tayyorlash, umumtexnika va maxsus fanlardan – hisoblash va grafik ishlarni bajarish, tilga oid fanlardan bu grammatik, leksik va talaffuz mashqlarini bajarishda o`z ifodasini topadi.

Mashqlardan nafaqat aniq va tabiiy fanlarni o`qitishda foydalaniladi, balki gumanitar va ijtimoiy fanlar ta`limida ham keng foydalaniladi.

Mashqlarni bajarishda ma`lumotnama, tablitsa, chizma va lug`atlardan keng miqyosda foydalanish tavsiya qilinadi. Ayniqsa xarita, grafik tasvir, diagramma va chizmalardan foydalana bilish katta ahamiyatga ega. Chizma, grafika, diagramma bu fan va texnikaga oid turli misol va masalalarni yechishning ko`rgazmali usuli, tili hisoblanadi. Ular masalaga oid qonuniyatlarni bilib olish, xatolarni payqash, murakkab masala va misollarni yechish usullarini bildirish va eslab qolishni ta`minlovchi vosita hisoblanadi.

Tillarni, ayniqsa chet tillarni amaliy o`rganishda quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi. Avval topshiriqning bajarilish talabi tushuntiriladi, qoida takrorlanadi, so`ngra topshiriqni bajarishga kirishiladi. Talabalarga til materiali ustida ishslashning qulay, tushunarli va optimal usullari tavsiya qilinadi.

Ma`lumki talabalar mifik, litsey, kollejda chet tillardan birini o`rgangan bo`ladilar. Ular dastur talabiga ko`ra ma`lum fonetik, grammatik va leksik bilim, ko`nikma va malakalarga ega bo`ladilar. Bunday talabalar uchun chet tilda kitob o`qish tavsiya qilinadi. Talabalar bilim darajasiga mos keladigan kitob tanlab olinadi. Tanlangan matn 10% notanish so`zli bo`lishi, ya`ni 100 ta so`zdan 10 tasi notanish bo`lishi va u talaba yoshi hamda bilim darajasiga moslashtirilgan bo`lishi hamda dasturga kiritilgan grammatik material asosida bo`lishi lozim. Talabalar qiziqib o`qishlari uchun matnlar ularning ixtisosligiga mos kelishi va yangi ma`lumotni

qamrab olishi kerak. Agar matn rasm, surat va chizmalar bilan to`ldirilgan bo`lsa, uning mazmunini tushunish yanada osonlashadi. Bunday moslashtirilgan kitoblarni o`qib tajriba ortirilgandan so`ng, ixtisoslik bo`yicha maxsus adabiyot va jurnallarni o`qishga o`tish ham mumkin.

O`qilgan matnni tushuna oladigan bo`lish uchun o`rganilayotgan tilda 3000 ta so`zni retseptiv tarzda o`zlashtirib olish lozim. Shuncha miqdordagi so`z adabiyotni doimiy o`qib borish va til ustida muntazam ishslash orqali o`zlashtirib olinadi. O`qish jarayonida notanish so`z kartochkaga qayd qilib boriladi va orqasiga uning tarjimasi yoziladi. Kartochkani tez-tez o`qib takrorlab turiladi, natijada so`zlar yaxshi eslab qolinadi va faollahadi..

Amaliy mashg`ulotda bajarilgan har qanday mashq talabidan auditoriyada va uyda jiddiy va qunt bilan ishslashni talab qiladi.

Har qanday amaliy mashg`ulotga bir qator talablar qo`yiladi. Ularni psixologik, pedagogik va metodik talablarga ajratish mumkin.

Amaliy mashg`ulotlar har bir o`quv faniga xos bo`lib bunda tegishli bilim va o`rganishga erishiladi. Bu vaqtda talabalarda ilmiy fikrlash paydo bo`ladi.

Amaliy mashg`ulotlarda o`qituvchi talaba bilan individual kontaktga kirishidi, o`quv material o`zlashtirishini nazorat qiladi, ularning ishslash uslublarini ko`radi.

Nazorat qilishda uy vazifalarini bajarishini nazariy materialni yozib borayotgan ma`ruza konspekti holatini tekshiradi, ma`lum mavzu bo`yicha suhbatlashadi, laboratoriya ishi bajarishiga e'tibor beradi, masala yechish uslubiga va boshqa usullardan foydalaniladi.

Amaliy mashg`ulotlar muvaffaqiyatli o`tishi uchun oldindan nazariy material bilan tanishish talab etiladi. Talaba o`qituvchi o`qigan ma`ruzani qayta o`qishi kerak, mustaqil ishslashga ajratilgan bo`limlarini ham qarab chiqishi, qo'shimcha adabiyotlar, boshqa ilmiy ma'lumotlarni o`qishi haqida yo'riqnomasi berish kerak.

Amaliy mashg`ulotlar qismlari fan va yo`nalishga qarab sinov masala yechishlar, kuzatuv o`tqazishlar, tajriba, eksperimentlar talab etishi ham mumkin.

Bunday amaliy mashg'ulotlardan tashqari, shunday darslar o'tiladiki unda maxsus ma'ruzalar qilinadi, keyin bahs-munozara qilinadi. Ma'ruza bitta yoki bir nechta talabalar bilan ma'lum mavzuda o'tkaziladi, o'qituvchi konsultasiya beradi.

Shunday qilib amaliy mashq'ulotlar o'tkazish tartibi quyidagicha:

- I. Amaliy mashg'ulotga tayorgarlik (auditoriyadan tshqari vaqtida o'tkaziladi, mustaqil)
 1. Masala shartlari bilan tanishtirish (ish maqsadini aniqlash, undan kutiladigan natijalar)
 2. Nazariy materialni o'rganish yoki takrorlash.
- II. Ishning borishi.
 1. Mashqni bajarish usuli yoki uslubini tanlash. Jarayon ketma ketligini rejalashtirish
 2. Mashqni bosqichma bosqich bajarish. Bajarilgan ishlarni maxsus daftarda yozish.
 3. Murakkab masala va mashqlar yechayotganda hamma bosqichlarni bitta daftarda yozib borish
- III. Natijalarni aniqlash
 1. Kuzatuvda, tajribada hamda eksperimentdagi natijalarini kuzatuv kundaligida yozib, ulardan tegisdli xulosalar chiqarish.
 2. Tushuntiruvchi qismida kerakli rasmlar, jadvallar, grafiklar, chizmalar keltirish
 3. Statistik hisob natijalarini ramka ichiga kiritish

Amaliy mashg'ulotlar o'tkazish tuzilmasi har xil fanlar uchun deyarli bir xil, avval o'qituvchining kirish so'zi, talabalar tushunmagan materialga javob berish, talabaning mustaqil amaliy qismini bajarishi va o'qituvchining yakuniy so'zi.

Amaliy mashg'ulotlarga ayrim didaktik talablar qo'yiladi:

- a)masalani qiyinlashtirib borish ;
- b)talabalar mustaqilligiga erishish;

Amaliy mashg'ulot ayrim xillarini qarab chiqaylik:

Mashqlar-bu amaliy mashg'ulotlar turi mashq qildirish xarakterga ega. Uning vazifasi-mustahkamlash, ilmiy-nazariy bilimni chuqurlashtirish, ishlash uslublarning ma'lum qismi bilan o'rganishga yetishtirish, til fanlarida-grammatik mashqlar va so'zlarning talaffuzi.

“Qadimgi turkiy til” fanining maqsadi va vazifalari.

O‘zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti ta’kidlaganidek, “O‘zbek tilining har tomonlama taraqqiy topishi va adabiy til sifatida maydonga chiqishida qadimiy turkiy til katta hissa qo‘sghanini alohida ta’kidlash tabiiydir”. Shu ma’noda “Qadimgi turkiy til” fanini o‘qitishdan maqsad turkiy tillar, jumladan, o‘zbek tilining tarixiy ildizlari, qadimgi turk davrining vujudga kelishi, qadimgi turkiy tilning davrlari, bu davr haqidagi qarashlar, qadimgi turkiy til manbalari va ulaming mavjud nashrlaridagi ashyoviy materiallarga suyangan holda fonetik, leksik hamda grammatik sathlarda sodir boigan o‘zgarishlar va ularni yozaga keltirgan lingvistik va ekstralinguistik omillar xususida bilim berishdan iborat.

- Fanni o‘qitishning vazifalari talabalarda qadimgi turkiy tilning vujudga kelishi va davrlari bo‘yicha bilimlami shakllantirish va mustahkamlash; oltoy tillari oilasi, turk va mo‘g‘ul tillarining alohida ajralib chiqishi, turkiy tillar tarixidaxun davri. qadimgi turkiy til yodgorliklari fonetikasi, leksikasi, morfologiyasi va gap qurilishi haqida bilim berishdan iborat.
- Fan bo‘yicha talabalaming bilim, ko‘nikma va malakalariga quyidagi talablar qo‘yiladi. Talaba:

—“Qadimgi turkiy til” fani bo‘yicha talaba ko‘k turk yozushi bitigtoshlari, qadimgi turk-moniy yozma yodgorliklari, turk-budda diniy-falsafiy asarlari til xususiyatlari, qadimgi turkiy yozuvlar, ulaming kelib chiqish va qoilanish tarixi, grafik xususiyatlari haqida bilimga ega bo‘lishi; -qadimgi turkiy tilga oid (run yozuvidagi) til materiallarini o‘qishi, ularni fonetik, leksik, grammatik jihatdan tahlil qilish malakasiga ega bo‘lishi; -tarixiy tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalarini tahlil qilish, qadimgi turkiy til va uning manbalariga doir ma’lumotlami hozirgi o‘zbek tili hamda shevalariga qiyoslash, o‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotiga doir ma’lumotlarni umumlashtirish, ulaming hozirgi o‘zbek tili va qardosh turkiy tillarga munosabatini faktik material asosida yoritish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi kerak.

“Qadimgi turkiy til” bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakalarga qo‘yiladigan talablar.

“Qadimgi turkiy til” fani bo‘yicha bakalavr ko‘k turk yozushi bitigtoshlari, qadimgi turk-moniy yozma yodgorliklari, turk-budda diniy-falsafiy asarlari va ularning til xususiyatlari, qadimgi turkiy yozuvlar va ularning imlo qoidalari, qadimgi turkiy yozma manbalar tili va uslubi, O’rta

Osiyo xalqlari yozuvi tarixi, arab yozuvi va uning joriy qilinishi ***haqida tasavvurga ega bo'lishi;***

- Qadimgi turkiy til masalalariga doir metodlarni, kichik matnlarni fonetik, grammatic tahlil qilishni, eski o'zbek yozuvi alifbosini va uning imlo qoidalarini, qo'lyozma matnlarni o'qish va yozishni, ta'rix san'ati asosida mutafakkirlarning tug'ilgan sanalarini aniqlashni ***bilishi va ulardan foydalana olishi;***

- Tarixiy tilshunoslikning nazariy va amaliy masalalarini tahlil qilish, Qadimgi turkiy tilni davrlashtirish masalasiga munosabat bildirish, qadimgi turkiy til va uning manbalariga doir ma'lumotlarni hozirgi o'zbek tili hamda shevalariga qiyoslash, eski turkiy adabiy til va uning yodgorliklarini tavsiflash, eski o'zbek adabiy tili va shu tilda bitilgan yozma manbalarni tahlil qilish, o'zbek tilining fonetik, leksik, grammatic taraqqiyotiga doir ma'lumotlarni umumlashtirish, o'zbek adabiy tilining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish, o'zbek adabiy tilining qardosh turkiy tillar bilan munosabatini faktik material asosida yoritish ***ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak.***

Talabalar bu fan bo'yicha quyidagi ko`nikmalarni hosil qilgan bo`lishi lozim:

- qadimgi turkiy tilda yaratilgan matnlarni qayta yoza olish va turkumlar bo'yicha tahlil qilish;
- eski o'zbek tilida yaratilgan matnlarni qayta yoza olish va turkumlar bo'yicha tahlil qilish ;
- grammatic qoidalarning tarixiy jihatdan shaklarini tushinish, esda saqlash ;
- o'zbek adabiy tilining shakllanishida so'z san'atkorlarining roli haqida aniq tushinchaga ega bo'lish;

"Qadimgi turkiy til" fanining boshqa fanlar bilan o`zaro bog'liqligi va uslubiy jiqatidan uzviy ketma -ketligi.

«Qadimgi turkiy til» asosiy ixtisoslik fani hisoblanib oltinchi semestrda o'qitiladi. «Qadimgi turkiy til» dasturini amalga oshirish o'quv rejasida keltirilgan “Tilshunoslik nazariyasi”, “Sotsiolingvistika”, “Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatickasi”, “Falsafa” fanlarida o'rganiladigan muammolar borasida etarli bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab etadi.

Bu fan 5120100- Filologiya va tillarni o'qitish (o'zbek tili va adabiyot) yo'nalishiga kirgan "O'zbek shevashunosligi", "O'zbek adabiyoti tarixi" kabi fanlar bilan uzviy aloqadorlikda.

Fanning ishlab chiqarishdagi o`rni.

O`rta maxsus kasb-hunar ta`limi muassasalari va umumta`lim mакtablarida ishlovchi, respublikamiz xalq xo`jaligidagining rivoji uchun xizmat qiluvchi o`qituvchilarning til tarixidan malakali mutaxassis etib tayyorlash. Shuning uchun bu fanga alohida talablar qo`yiladi. Talabalarning Qadimgi turkiy til, xususan, Qadimgi turkiy til bo`yicha bilimlarni shakllantirish, tilshunoslik fanining shakllanish bosqichlari, jumladan, qadimgi turkiy til, eski turkiy til va eski o`zbek adabiy tili tovush tizimi, leksik-semantik sathi, morfologik tarkibi hamda sintaktik strukturasi xususida, oromiy, xorazmiy, so`g'd, run va arab yozuvi hamda ularda mavjud bo`lgan harflar borasida, o`zbek adabiy tilining shakllanishi va rivojlanishiga muhim ulush qo`shgan shoиру yozuvchilar asarlariga xos lingvistik jihatlar to`g'risida muayyan bilimga ega bo`lishi va ularni amaliyatda tatbiq etishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Fanni o`qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar.

«Qadimgi turkiy til» fanini o`zlashtirishda o`qitishning ilg`or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tatbiq qilish muhim ahamiyatga sifatida o`zlashtirish uchun beriladi. Fanni o`zlashtirishda darslik, o`quv va uslubiy qo`llanmalar, ma`ruza matnlari, tarqatma materiallar, texnik vositalardan foydalaniladi. Ma`ruza, amaliy va laboratoriya mashg`ulotlari egadir. Dasturda ko`rsatilgan mavzular ma`ruza, amaliy mashg`ulot, seminar mashg`ulotlari shaklida olib boriladi, shuningdek, fanning dolzarb masalalari talabalarga mustaqil ta`lim zamonaviy pedagogik texnologiyaning “Klaster”, “Bumerang”, “Keys-stadi”, “Matbuot konferentsiyasi” singari metodlari orqali hamda slaydlar, multimedia namoyishlari bilan o`tkaziladi. Talabalarning o`zbek tili tarxi fanini o`zlashtirishlari uchun o`qitishning ilg`or va zamonaviy usullaridan foydalanish, yangi informatsion-pedagogik texnologiyalarni tadbiq etish muhim ahamiyatga egadir. Fanni o`zlashtirishda darslik, o`quv va uslubiy qo`llanmalar, ma`ruza matnlari, tarqatma materiallar, elektron materiallar, texnologiyalardan foydalaniladi.

Ma`ruza, amaliy va seminar darslarida mos ravishdagi ilqor pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi. O`quv jarayoni bilan bog`liq ta`lim sifatini belgilovchi holatlar quyidagilar: yuqori ilmiy-pedagogik

darajada dars berish, muammoli ma'ruzalar o'qish, darslarni savol-javob tarzida qiziqarli tashkil qilish, ilg'or pedagogik texnologiyalardan va mul'timedia vositalaridan foydalanish, tinglovchilarni undaydigan, o'ylantiradigan muammolarni ular oldiga qo'yish, talabchanlik, tinglovchilar bilan individual ishslash, erkin muloqot yuritishga, ilmiy izlanishga jalgilish.

AMALIY MASHG'ULOTLAR

Amaliy mashg'ulot talabalarni o'zbek tili tarixiga doir ma'lumotlar bilan mustaqil tanishishga, ularni til tarixi jihatdan tahlil va talqin qilishga yo'naltiradi. Talabalar to'plagan bilimlarini dars vaqtida munozara yoki ma'ruza ko'rinishida himoya qiladi. Amaliy mashg'ulotlarda talabalar o'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlariga xos xususiyatlarni, fonetik, leksik, grammatik o'zgarishlarni, o'zbek tilining lug'at tarkibidagi o'z qatlam va o'zlashgan qatlam munosabati masalalarini o'rganadilar.

Nº	Mavzuning nomi	Soat
1.	O'rxun-Enasoy yozuvi alifbosi, ko'p variantli harfiy belgilar.	2
2.	Turkiy run yozuvi manbalari tavsifi.	2
3.	Uyg'ur yozuvi va uning manbalari tavsifi.	2
4.	Qadimgi turkiy tilda unli va undoshlar tizimi	2
5.	Qadimgi turkiy tilida so'z yasalishi tizimi.	4
6.	Ot. Otning grammatik shakllari	4
7.	Sifat. Sifat darajalari.	2
8.	Son turlari. Sanoq, jamlovchi, tartib sonlar, numerativ so'zlar.	2
9.	Olmosh turlari. Kishilik, o'zlik, so'roq olmoshlari.	2
10.	Fe'ldagi bo'lishli va bolishsizlik	2
11.	Fe'ldagi vazifadosh shakllar.	2

12	Fe'l nisbatlari.	2
13	Ravish yasalishi. Ravishning morfologik usul bilan yasalishi.	2
14	Ko'makchilar, bog'lovchilar	2
15	Yuklamalar, undovlar	2
16	Sintaksis. So'z birikmalari tahlili.	4
17	Gap bo'laklari	2
18	Qadimgi turkiy tilda gap qurilishi tahlili	4
	Jami	44

1-amaliy mashg'ulot: O'rxun-Enasoy yozuvi alifbosi, ko'p variantli harfiy belgilar.

REJA:

1. O'rxun yozuvining yuzaga kelish tarixi.
2. Epigrafik yozuv. Bu yozuvning grafik xususiyatlari.
3. O'rxun yozuvidagi harflarning shakllari va uning mazmuni.
4. Yozuvning paleografik xususiyatlari. O'rxun, Enasoy va Talas bitiklaridagi harflarning o'xshash va farqli jihatlari.
5. Unlilarni ifoda qiluvchi harflar, ularning nomlanishi, fonetik va fonematik xususiyatlari, yozilish tarzi.
6. Undoshlarni ifoda qiluvchi harflar, ularning yozilish tarzi, fonetik va fonematik xususiyatlari, ularning ayrimlari «unli+undosh», «undosh+unli» tabiatiga ega bo'lishi.

Bajarilishi:

Talas bitiglari, Turfon yodgorliklarining topilishi, Farg'ona va O'rta Osiyo topilmalari. So'g'd, moniy va suryoniy yozuvidagi manbalar. O'rxun yozuvidagi harflarning shakllari va uning mazmuni. Yozuvning paleografik xususiyatlari. O'rxun, Enasoy va Talas bitiklaridagi harflarning o'xshash va farqli jihatlari. Unlilarni ifoda qiluvchi harflar, ularning nomlanishi, fonetik va fonematik xususiyatlari, yozilish tarzi.

Undoshlarni ifoda qiluvchi harflar, ularning yozilish tarzi, fonetik va fonematik xususiyatlari, ularning ayrimlari «unli+undosh», «undosh+unli» tabiatiga ega bo’lishi.

O’rxun va Enasoy bitiglarining yozuv, fonetik-fonologik xususiyatlari bitiglar tilida quyidagi undosh fonemalar amal qilganidan dalolat beradi: [b], [p], [d], [t], [q], [k], [g], [g], [z], [s], [c], [s], [y], [l], [m], [n], [ri], [rj], [r].

Qadimgi turk davridayoq sharqiy turk lahjalarida (qadimgi uyg‘ur va moniy yozuvli yodgorliklar tilida) [w] va [x] fonemalari amal qila boshlagan. [v] fonemasini Mahmud Qoshg’ariy ikki tovush sifatida talqin qilgan edi: [w] hamda [v]. U [w] ni “[b] bilan [f] maxrajlari orasidagi” tovush deb ta’riflaydi (MK, I, 68). XI—XIII asrlarning arab yozuvli matnlarida ularning ikkovi mustaqil harflar bilan ifoda etilgan. Chunonchi, [w] tovushi «Devonu lug‘atit-turk»da keltirilgan turkiy misollarda, «Qutadg‘u bilig»ning arab yozuvli qo‘lyozmalarida (fe) harfi bilan berilgan. Tub turkiy so‘zlarda [w] tovushi [v] ga qaraganda ustunlik qiladi. Masalan, QB da: küwänc, aw, suw, ew.

1. Mahmud Qoshg’ariyning yozishicha, [v] bilan [w] dialektal xususiyatni farqlagan: [v] bilan so‘zlash o‘g‘uz va ularga yaqin turuvchilarga, [w] bilan so‘zlash esa boshqa turklarga xos bo‘lgan. E’tiborni tortadigan yeri, devonda bir so‘zning ikki xil varianti aralash qo’llanilgan: tawar (MK, I, 137) // tavar (MK, I, 237). Bir so‘zningikki xil talaffuz etilishi mumkinligini muallifning o‘zi ham ta’kidlaydi:uvut // uwut (uyat), yalavac // yalawac (payg‘ambar), yava // yawa(tursus mevasi) (MK, I, 111). Ko‘k turk alifbosida [w~v] fonemasi uchun maxsus harf yo‘q. Muhibi shundaki, ko‘k turk bitiglari bilan deyarli oldinma-ketin yaratilgan uyg‘ur yozuvli qadimgi turfon matnlarida bu tovush uchun alohida belgi bor. Arab yozuvli matnlarda [w~v] bilan kelgan so‘zlar ko‘k turk bitiglarida , harflari bilan yozilgan. Bu hodisa ko‘k turk alifbosidagi , harflari, o‘rni bilan, [w] tovushini ham ifoda etgan degan xulosaga olib keladi. Misollarga e’tibor bering: tabgac (tawgac) — tabg’ach, tabisgan (tawisgan) — tovushqon, sab (saw) — so‘z, xabar, sub (suw) — suv.

2. Ko‘k turk xatida <x> harfi yo‘q. O‘rnida faqat <q> keladi: qatun, qagan, qan. Bu so‘zlardagi [q] arab yozuvli matnlarda [x] ga o‘zgaradi: xatun, xagan, xan. Biroq, bu hodisani tamoman tovush o‘zgarishiga yo‘ymaslik kerak. Sababi, “Qutadg‘u bilig” asarining tilida qadimgi [q] li varianti ustivor. Masalan: qali (agar), qaliq (osmon), yaqsï va b. Keyinchalik bu so‘zlardagi [q] tovushi [x] ga o‘zgargan: xali, xaliq, yaxsï kabi.

XI—XIII asrlarning yozma yodgorliklarida turkiy so‘zlarda so‘z ichi va oxirida tishora δ undoshi ham uchraydi (buning uchun arab alifbosida alohida harf ham bor. Masalan, “Qutadg‘u bilig”ning Namangan nusxasida: едгү — ezgu, бодун — xalq, qaδgu — qayg‘u, qоδ— qо‘y-(fe'l) va b.

Muhimi shundaki, ko‘k turk va qadimgi uyg‘ur alifbolarida tishora [ä] tovushi uchun alohida belgi yo‘q. Arab yozuvli matnlardagi [ä] li so‘zlar ko‘k turk bitiglarida <d>, <d’> harflari bilan yozilgan. Ushbu so‘zlardagi <d>, <d’> harflari [d] bilan bir qatorda tishora [δ] tovushini ham ifodalagan chiqar: edgü (eδgii), adíg (aδíg), qudï (quδï), qadgu(qaδgu). Tishora δ undoshi jarangsiz [d] ga variant sifatida qo‘llanilgan .

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent: O’qituvchi, 1982.
2. Abdurahmonov F., Shukurov Sh. K-Maxmudov. O’zbek tilining tarixiy grammatikasi. - Toshkent: O’zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.
3. Kononov A. Grammatika yazыка tyurkskix runicheskix pamyatnikov VII-IX vv.-L ., 1980.
4. Щербак А.М.Грамматический очерк языка тюркских текстов X— XIII вв. Из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961.

Elektron ta’lim resurslari:

- 1.<http://www.gov.uz/> Nizomiy nomidagi TDPU sayti.
- 2.<http://www.pedagog.uz/> Pedagogika muassasalari portalı.

2-amaliy mashg’ulot: Turkiy run yozuvi manbalari tavsifi.

REJA:

1. O`rxun yodgorliklari
2. Enasoy yodgorliklari
3. Sharqiy Turkiston yodgorliklari
4. Talas yodgorliklari

5. Farg`ona yodgorliklari

Bajarilishi:

Yozuv kishilik tarixidagi buyuk ixtirolardan biridir. U jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida katta o‘rin tutadi. Yozuv zamonlar va makonlar uzra axborot tizimini yaratib berdi; kishilikning hayotiy tajribalarini, adabiy va ilmiy merosini avloddan-avlodga yetkazib keldi; ma’naviyat va tafakkur taraqqiyotining uzlusizligiga, davlat va jamiyat boshqaruviga, adabiy til me’yorlarining bir qolipda amal qilishi hamda yozma uslublarning takomiliga xizmat qildi. Shuning natijasida insoniyat sivilizasiyasini ta’minlab berdi.

Tilda *yozuv madaniyati*, *yozuv madaniyati tarixi* degan birikmalarini qo’llaymiz. Yozuv kitobat san’atining materiali sifatida kishilik madaniyatini belgilaydi. Biroq u kishi nutqining belgilar yordamida ifodalanishidir. Shuning uchun u tilshunoslikda o‘rganiladi.

Kishilik tarixida yozuv amaliyotini piktografik, ideografik, bo‘g‘in yozuvlari boshlab berdi. Alifboli (fonetik) yozuvlar tarixi, tabiiyki, inson o‘z nutqidagi tovushlarni farqlay boshlagan, lingvistik bilimlar ancha takomillashgan davrlarga to‘g‘ri keladi. *Alifboli* (yoki *fonetik*) yozuv nutq tovushlari bilan yozuv belgilari mosligi asosiga qurilgan, yozuvda nutq tovushlarini aks ettiruvchi yozuvdir.

G‘arb tilshunosligida *grafema* tushunchasi bor. Bu “yozuv” degani. Tilshunoslikning yozuv tarixi, uning kelib chiqishi va takomili, belgi va tovush munosabati singari nazariy masalalarni o‘rganuvchi bo‘limi *grafemika* deyiladi. Grafemikaning yozuv ko‘rinishlari, xat san’ati bilan bog‘liq bo‘lgan ichki yo‘nalishlari ham bor. Harf ko‘rinishlari, ularning shakliy taraqqiyotini o‘rganuvchi soha *paleografiya* deyiladi. O‘tmishdan qolgan qabrtosh yozuvlari, yog‘och yoki sopol buyumlar, toshlarga bitilgan yozuvlar, devoriy xatlarni o‘rganuvchi soha *epigrafika*, tangalardagi yozuvlarni o‘rganuvchi soha esa *numizmatika* deb ataladi.

Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, turkiy xalqlarning yozuv madaniyati tarixida qator, har qaysisi o‘zicha takomil bosqichiga erishgan butun boshli yozuvlar tizimi amal qilgan. *Yozuvlar tizimi* deganda bir til uchun amal qilgan bir nechta yozuvlar birligini tushunamiz.

O‘rta va Markaziy Osiyo xalqlarining ma’naviy-madaniy yuksalishi, davlatchilik tarixi, ijtimoiy-siyosiy munosabatlarning yuzaga kelishi, diniy qarashlari, ularning qo‘shti sharq xalqlari bilan kechgan madaniy

munosabatlariga bog‘liq holda yozuv madaniyatida o‘zgarishlar yuz bergan. Ba’zi yozuvarlar xalqning madaniy, ijtimoiy-siyosiy yuksalishi, davlat va jamiyat boshqaruvining taraqqiyoti oqibatida yuzaga kelgan bo‘lsa, boshqa birlari ko‘proq diniy ta’sirlar yoki bu zamin xalqlarining qo‘shni xalqlar bilan bo‘lgan madaniy, iqtisodiy, savdo aloqalari natijasida qabul qilingan. Masalan, qadimgi turklar moniy, brahma, suryoniy yozuvarlari qo‘shni xalqlar bilan kechgan diniy munosabatlar tufayli qabul qilganlar. Turkiy jamoalarda moniylik, buddizm, nasroniylikning yoyilishi ushbu yozuvlarning ham qabul qilinuviga sabab bo‘lgan edi. Shuning uchun ham moniy yozuvini faqat turk-moniy jamoalari, brahma xatini buddistlar, suryoniy xatini esa nasroniylar qo‘llagan. Uyg‘ur xati esa butkul o‘zga bir madaniy, iqtisodiy munosabatlar tufayli shakllandi; turkiy xalqlar uni sug‘d yozuvi negizida yaratdi. Bu o‘lkalarga islomning kirib kelishi bilan arab yozuviga o‘tildi.

Qadimgi turkiy bitiglarda Birinchi va Ikkinci turk xoqonliqlari davrida (VI-VIII yuzyilliklar) yashagan turkiy xalqlar “ko‘k turk” (*kok turk*) deb atalgan. Bu atamadagi “ko‘k” sifati “rang” (ko‘k, zangori rang) ma’nosida emas, u “ildiz, asl, tub” anglamidadir. Bitiglardagi otidan kelib chiqib, hozirgi zamon turkshunosligida qadimgi turk davlatlarini “ko‘k turk xoqonliqlari”, ular qo‘llagan yozuvni “ko‘k turk alifbosi” deb atalmoqda. Ko‘k turk yozuvi turklarning eng eski, taxminlarga ko‘ra meloddan burungi davrlarda otabobolari tomonidan yaratilgan o‘z yozuvtlari edi.

Hozirda “uyg‘ur yozuvi” deb yuritilayotgan qadimgi turk alifbosi o‘tmishda turlicha atalgan. Mahmud Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida uni “turkcha yozuv” deb atagan (MK.I.47,65). Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning o‘g‘li Badiuzzamonga yozgan maktubida xatlarning o‘qish uchun qulay yo qiyinligi to‘g‘risida fikr yurita turib, uyg‘ur xatini ham eslaydi; uni turkca xat deya tilga oladi. Navoiy yozadi: Yana ul-kim, har turlug arzadast-kim, yuqari bitilsa, nasxta’liq xati bila andaq xana bitilsa-kim, oqurda oqur kisiga tasvis tegmasa, turkca xat bila xud asla bitilmasaki, bu babda dag‘i qavle bar (Mun.794a.3-4).

Yozma manbalarda tarixchilar, o‘scha davrning adabiyot va ilm egalari uni “uyg‘ur xati” yoki “mo‘g‘ul xati” ham deganlar. Jumladan, XIII asrda yashab ijod etgan forsigo‘y shoirlardan biri Puri Bahoi Jomi o‘z qasidalaridan birida uni “uyg‘ur xati” (xatt-i uyguri) deb atagan Ta’kidlash kerakki, ko‘k turk alifbosining tizimi va yozuv prinsiplari tamoman o‘ziga xos. U qadimgi hamda o‘rtancha eroniy tillarning tovush qurilishiga

moslashgan oramiy yozuvlaridan farq qiladi. Ma'lumki, oromiy yozuvlarida harflar bir-biriga ulanadi. Ko'k turk xatida esa harflar ulanmay, ayri-ayri yozilgan. Sug'd alifbosida 22 harf mavjud edi. Uyg'ur alifbosida unga bir belgi - <l> harfi orttirilib, 23 harfdan foydalanilgan. Lekin ko'k turk matnlaridagi harflar soni 38-40 atrofida (ayrim matnlarda bundan ham ortiq). Bizgacha saqlanib qolgan O'rxun-enisey bitiglari ushbu yozuvning ilk bosqichiga oid emas, balki mazkur obidalar yozuvning takomillashgan bosqichida yaratilgan. Demak, ushbu yozuvning tarixi bizgacha yetib kelgan yodgorliklardan-da qadimiydir.

Foydalilaniladigan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - T., O`qituvchi. 1982.
2. A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O'zbek adabiy tili tarixi. T. 1995
3. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyat, 2009.
4. Щербак А. М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X—XIII вв. Из Восточного Туркестана. М.—Л., 1961.

Elektron ta'lim resurslari:

- 1.<http://www.gov.uz/> Nizomiy nomidagi TDPU sayti.
- 2.<http://www.pedagog.uz/> Pedagogika muassasalari portali.

3-amaliy mashg'ulot: Uyg'ur yozuvi va uning manbalari tavsifi.

Reja:

1. Uyg'ur yozuvining grafik xususiyatlari.
2. Uyg'ur yozuvidagi harflar, yozuvning turkiy madaniy hayotidagi o'rni.
3. Unlilarni ifoda qiluvchi harflar.,
4. Ularning yozilishi, o'qilishi fonetik va fonematik xususiyatlari.

Bajarilishi:

Undoshlarning ifoda etuvchi harflar hozirda "uyg'ur yozuvi" deb yuritilayotgan qadimgi turk alifbosi o'tmishda turlicha atalgan. Mahmud

Koshg‘ariy o‘zining “Devonu lug‘atit turk” asarida uni “turkcha yozuv” deb atagan (MK.I.47,65). Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning o‘g‘li Badiuzzamonga yozgan maktubida xatlarning o‘qish uchun qulay yo qiyinligi to‘g‘risida fikr yurita turib, uyg‘ur xatini ham eslaydi; uni turkca xat deya tilga oladi. Navoiy yozadi: Yana ul-kim, har turlug arzadast-kim, yuqari bitilsa, nasxta’liq xati bila andaq xana bitilsa-kim, oqurda oqur kisiga tasvis tegmasa, turkca xat bila xud asla bitilmasaki, bu babda dag‘i qavle bar (Mun.794a.3-4).

Yozma manbalarda tarixchilar, o‘sha davrning adabiyot va ilm egalari uni “uyg‘ur xati” yoki “mo‘g‘ul xati” ham deganlar. Jumladan, XIII asrda yashab ijod etgan forsigo‘y shoirlardan biri Puri Bahoi Jomi o‘z qasidalaridan birida uni “uyg‘ur xati” (xatt-i uyguri) deb atagan Mashhur tarixchi Ibn Arabshoh “Ajoibu-l-maqdur fi navoibi Taymur” otli asarida uni “uyg‘ur xati”, “Fokihatul-l-xulafo” asarida esa “mo‘g‘ul xati” degan. Istanbuldagi Ayosofiya kutubxonasida saqlanayotgan 4757 raqamli Abdulrazzoq baxshi ko‘chirgan majmuuning bиринчи betiga arab tilida bir qayd bitilgan bo‘lib, unda mazkur yozuv “mo‘g‘ul xati” (alxattu-l-moguli) deb atalgan. Qaydning mazmuni shunday: “Mo‘g‘ul tilida mo‘g‘ul xati bilan tuzilgan o‘gitlardan iborat risolalar majmuasi hamda mo‘g‘ul tili va mo‘g‘ul xatidagi “Mahzunu-l-asror” kitobi - ularning har ikkisi turkiydadir” .

“Hibatu-l-haqoyiq”ning arab yozuvida bitilgan qo‘lyozmasining boshlanishiga Adib Ahmad asarining tub nusxasi va mo‘g‘ul xati (ya’ni uyg‘ur yozuvi) bilan bog‘liq kerakli bir ma’lumot yozib qo‘yilibdi. Arab tilidagi ushbu qaydning ma’nosi shunday: “Mo‘g‘ulcha “Hibatu-l-haqoyiq” (kitobi) nasihat va tasavvufga bag‘ishlangan. (Mo‘g‘ul xati) suryoniy xatining bir turidir. Injil ana shu (suryoniy) xatda bitilgan”. Ushbu qaydda “mo‘g‘ulcha “Hibatu-l-haqoyiq” (kitobi)” deyilganda, aftidan, asarning tub nusxasi mo‘g‘ul (uyg‘ur) xatida ekanligi, arab yozuvli ushbu nusxa esa o‘shandan ko‘chirilgani ko‘zda tutilmoqda. “(Mo‘g‘ul xati) suryoniy xatining bir turidir” degan jumlada uyg‘ur yozuvining suryoniy yozuvi bilan o‘zakdosh ekanligiga ishora bor. Chunki suryoniy yozuvi ham oromiy yozuvidan o‘sib chiqqan.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O‘qituvchi, 1982.A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O‘zbek adabiy tili tarixi. T. 1995

2. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
3. Mahmudov Q. O`zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Т., 2006.
4. Murodov A.O`rta Osiyo xattotlik san`ati tarixidan. – Т., Fan. 1971.

Elektron manbalar

1. www.literature.uz.
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism.
3. http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html.
4. http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

4-amaliy mashg'ulot: Qadimgi turkiy tilda unli va undoshlar tizimi

Reja:

1. Unlilarning miqdori va sifati.
2. Ularning hozirgi o‘zbek va turkiy tillarida taraqqiy qilish xususiyatlari.
3. Qadimgi turkiy tildagi undoshlar tizimi.
4. Ularning artikulyatsion – akustik xususiyatlari.

Bajarilishi:

Unli va undosh fonemalarning ziddiyatli (oppozitsiyasi) qollanishi. Qadimgi turkiy tildagi fonetik qonuniyatlar. Jarangsizlik va jaranglashish. Unli va undoshlar chiziqligi. Qadimgi turkiy til tovush qurilishining muhim belgilardan biri unda unlilar hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra old va orqa qator unlilariga bo‘linadi. Alisher Navoiy o‘zining “Muhokamatu-l- lug‘atayn” asarida old qator unlilarga nisbatan ari'lq sifatini qo‘llagan edi. Buning ma’nosи “toza, ingichka, nozik” degani. Alisher Navoiy nutq tovushlariga nisbatan “ingichka” sifatini ham qo‘llagan: *incka un*. U *inckirmak* so‘zining ma’nosini izohlar ekan, “*incka un bila yi’glagaylar*” deb yozadi (ML.172). Yoki dovush balandligiga nisbatan biyik so‘zini qo‘llaydi: *okurmak* so‘zining ma’nosini izohlar ekan, “*biyik un bila yiglagaylar*” deb yozadi (ML.171).

Turk tilshunosligida orqa qator unlilar *kalin sesliler* (qalin unlilar) deb

yuritiladi. Old qator unlilar esa *ince sesliler* (ingichka unlilar) deb yuritiladi.

Unlilar qatorini hozirgi tilshunosligimizda qanday ataganimiz ma'qul, degan savolning tug'iluvi tabiiy. Shu o'rinda bir misol. Hozirgi o'zbekchada "yo'g'on dovushli kishi", "yo'g'on dovushda so'zladi" yoki "ingichka dovushda so'zladi" deymiz. Shundan kelib chiqib, orqa qator unli tovushlarga nisbatan *qalin*, *qattiq* emas, balki *yo'g'on* yoki old qator unlilarga nisbatan *yumshoq* emas, balki *ingichka* sifatini qo'llaganimiz ma'qul.

Old qator unlilari "ingichka", orqa qator unlilari esa "yo'g'on" talaffuz qilinadi. Masalan, *asig*, *adag*, *bar-*, *qagan*, *yarliqa-*, *qara-* so'zlaridagi [a] unlisi orqa qator, "yo'g'on" tovush bo'lib eshitiladi; *adgu*, *tayri*, *birla*, *bilga* so'zlaridagi [a] fonemasi esa old qator, "ingichka" tovush bo'lib eshitiladi. Buni boshqa unlilarning aytilishida ham yaqqol kuzatish mumkin. Tovushlarning hosil bo'lish jarayonidagi ushbu hodisa fonologik xarakterga ega, ya'ni ular ma'no farqlaydi: *at* (ot, hayvon) - *at* (et, go'sht); *til* (til, nutq) - *til* (nutq a'zosi); *ot* (oloB) - *ot* (o't qopchasi), *bol-* (bo'lmoq) - *bol-* (bo'lmak), *tor* (tuzoq) - *tor* (to'r, yuqori o'rin); *uc-* (uchmoq, o'lmoq) - *uc* (3, son).

Muhimi, so'zning fonetik-fonologik tabiatini ana shu unlilarga moslashadi. So'zning birinchi bo'g'inida old qator unlilar kelsa, keyingi bo'g'lnlarda ham old qator unlilar qatnashadi. Yoki, teskarisi, birinchi bo'g'inda orqa qator unlisi qatnashsa, keyingi bo'g'lnlar unlisi ham orqa qator unlilari bo'ladi. Shundan kelib chiqib, so'zlar "yo'g'on" yoki "ingichka" talaffuz etiluvchilarga bo'linadi.

Yodgorliklarning yozuv va fonetik o'zgachaliklari qadimgi turkiy tilda sakkizta unli fonema amal qilganidan dalolat beradi. Bular: [a], [a], [i'], [i], [o], [o], [u], [u]. Bulardan:

- [a] - orqa qator, "yo'g'on", keng, lablanmagan unli;
- [a] - old qator, "ingichka", keng, lablanmagan unli;
- [i] - orqa qator, "yo'g'on", tor, lablanmagan unli;
- [i] - old qator, "ingichka", tor, lablanmagan unli;
- [o] - orqa qator, "yo'g'on", keng, lablangan unli;
- [o] - old qator, "ingichka", keng, lablangan unli;
- [u] - orqa qator, "yo'g'on", tor, lablangan unli;
- [u] - old qator, "ingichka", tor, lablangan unli.

Qadimgi turkiy tilning unlilar tizimi tovushlar qatori, tor- kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko'ra o'zaro qarama-qarshi juftliklarai yuzaga

keltirgan: orqa qator “yo‘g‘on” [a], [i], [o], [u] unlilari old qator “ingichka” [a], [i], [o], [u] unlilariga; keng [a], [a], [o], [6] unlilari tor [i], [i], [u], [u] unlilariga; lablanmagan [a], [a], [i], [i] unlilari lablangan [o], [6], [u], [u] unlilariga qarama-qarshi turadi.

[a] unlisi [a]unlisiga qarama-qarshi turadi.[a] unlisi
“yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *at* - *ot*, *aq-* *oq-*, *as* - *osh*,
ovqat, *azuq* - *oziq*, *adaq* - *oyoq*, *adgir* - *ayg‘ir*, *qatun*
- *xotun*, *malika*, *sarig* - *sariq*, *yay* - *yoz*, *sayu* - *sari*, *qara* - *qora*, *ara* - *ora*.

[a] unlisiesa“ingichka” talaffuz qilinuvchiso‘zlarda
keladi: *tila-* *tila-*, *emgak* - *zahmat*, *ertaki* - *burungi*, *eski*.

[1] unlisi [i] unlisiga qarama-qarshi turadi.[i] unlisi
“yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *it* - *it*, *igac* - *daraxt*, *bic-* - *kes-*,
bich-, *yis* - *o‘rmonli tog‘*, *yilqi* - *yilqi*, *sigta*
- *yig‘la-*, *qisla-* *qishla-*, *qizil* - *qizil*.

[i] unlisi esa“ingichka” talaffuz qilinuvchiso‘zlarda
keladi: *ic* - *ich-*, *ilgaru* - *oldinga*, *bil*— *bil*, *tik*— *tik-*, *kir*— *kir-*, *tirig* - *tirik*.

[o] unlisi [o]unlisiga qarama-qarshi turadi.[o] unlisi
“yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *ot* - *o‘t*, *olov*, *ton* - *kiyim*, *qon*
- *qo‘y*, *yol* - *yo‘l*, *bodun* - *xalq*.

[o] unlisi esa“ingichka” talaffuz qilinuvchiso‘zlarda
keladi: *oz* - *o‘z* (*olmosh*), *og* - *ona*, *kok* - *osmon*, *toru* - *siyosat*, *bok-* -
to‘ymoq, *kol* - *ko‘l*, *bori* - *bo‘ri*.

[u] unlisi [u]unlisiga qarama-qarshi turadi.[u] unlisi
“yo‘g‘on” talaffuz qilinuvchi so‘zlarda keladi: *uc* - *uchmoq*, *o‘lmoq*, *ucuz* -
arzon, *uya* - *in*, *uya*; *avlod*, *ulug* - *ulug‘*, *buluy* - *tomon*, *qul* - *qul*.

[u] unlisi esa“ingichka” talaffuz qilinuvchiso‘zlarda
keladi: *kuq* - *joriya*, *tukati* - *tugal*, *kuc* - *kuch*, *kuz* - *kuz*, *yuz* - *yuz*, *tus-* -
inmak, *ku* - *ovoza*, *dovrug‘*.

Qadimgi turkiy bitiglar tilida so‘zning boshi yoki birinchi bo‘g‘inida kelgan [a] hozirgi o‘zbek tilida yopiq [e] ga aylanadi. Masalan: *al>el>*, *kal>kel*, *yar>yer* singari. Lekin [e] tovushining qachondan paydo bo‘lganligi xususida tugal bir xulosani aytish mushkul. Gap shundaki, eng eski davrlardan qolgan ko‘k turk, uyg‘ur yozuvidagi bitiglarning imlo xususiyatlari bu tovushning o‘sha kezlardayoq shakllanganidan dalolat berib turadi. Qadimgi turkiy tilda yopiq [e] unlisi mustaqil fonema emas, balki [a] ning fonetik varianti sifatida amal qilgan: [a]~[e].

Hozirgi o‘zbek tilida [e] bilan talaffuz qilinayotgan so‘zlar O’rxun

bitiglarida <e> yoki <a> harflari bilan yozilgan. V. Tomsen yenisey bitiglarini tadqiq etar ekan, O’rxun bitiglaridagi <e> yoki <a> o’rnida keladigan va yenisey bitiglarigagina xos bo‘lgan maxsus harfga asoslanib, bitiglar tilida [e] tovushi ham amal qilgan, degan fikrga kelgan edi (^epGaK 1970,28-29). Yenisey bitiglaridan olingan quyidagi misollar hozirgi turkiy tillarga qiyoslansa, V. Tomsen xulosasi e’tiroz tug’dirmaydi: *elci* (E.13.2), *bes* (E.45.2), *yerim* (E.45.6).

A.S. Amanjolov O’rxun bitiglaridagi <i> yoki yozuvda har qachon ham yozilavermaydigan <a> harfi, o’rni bilan, [e] tovushini ham anglatgan, deb qaraydi. Uning xulosasiga ko‘ra, [e] tovushi O’rxun bitiglari tilida [a] ga variant sifatida (a~e) qo‘llangan (AM^H^O^OB 1978,77).

Hozirgi turkiy tillarda, asosan, [e] bilan talaffuz qilinayotgan so‘zlar uyg‘ur yozuvli matnlarda ham <i> yoki <a> harflari bilan yozilgan. Lekin bu hodisadan, uyg‘ur yozuvli matnlar tilida [e] tovushi yo‘q edi, degan xulosa chiqarmaslik kerak. Chamasi, maxsus harf bo‘limgani uchun imloda shunday yo‘l tutilgan chiqar. Masalan, “Qutadg‘u bilig”ning uyg‘ur yozuvli hirot nusxasida: *adgu* (*edgu*), *karak* (*kerak*), *yar* (*yer*); *isit* (*esit*), *kilir* (*kelir*). Qo‘lyozmada, ayniqsa, bir so‘zning ikki xil yozilanligi e’tiborga loyiq: *asit* // *isit* (*esit*), *kal* // *kil* (*kel*). Bu yozuv xususiyatlari “Qutadg‘u bilig” tilida [e] tovushi amal qilganligidan dalolat beradi. Maxsus harf bo‘limgani bois, yozuvda <e> yoki <a> harflaridan foydalanilgan.

Asar tilida [e] tovushi amal qilganligini quyidagi misoldan ham kuzatish mumkin:

Tilin emgamis er neku ter esit,
Bu soz iska tutgi'l, ozuga es et. -
Tili tufayli ozor topgan kishi nima deydi, eshit,
Bu so‘zni ishga solgin, (uni) o‘zingga esh et (QB.161). Ushbu misoldagi *is* va *es* so‘zlari o‘zaro [i] hamda [e] tovushlari bilan farq qiladi.

Qadimgi turkiy matnlardagi ayni an’ana arab imlosida ham davom etgan. Arab yozuvli matnlarda [e] tovushi so‘z boshida alif, ba’zan alifu yo, ikki undosh orasida esa fatha, kasra yoki yo vositasida ifoda etilgan. Demak, turkiy tillardagi [e] tovushining ildizlari eski bitiglarga bog‘lanadi.

Hozirgi o‘zbek tilidagi ochiq, keng [0] tovushining (adabiy- orfografik <o>) yuzaga kelish tarixi ham munozarali. Ma’lumki, bu tovush boshqa turkiy tillarda uchramaydi. Shunday ekan, u o‘zbek tilida qanday va qachon paydo bo‘lganligi tilshunoslar o‘rtasida jumboq tug‘dirayotgani tabiiy.

Q. Mahmudovning fikricha, hozirgi o‘zbek tilidagi [0] fonemasi o‘zlashgan so‘zlardagi cho‘ziq [a:], turkiy tillardagi etimologik til orqa [a] hamda etimologik cho‘ziq [a] tovushlarining kengayishi natijasida hosil bo‘lgan .Uning paydo bo‘lgan davri to‘g‘risida shunday fikrni aytish o‘rinli. Eski o‘zbek tilida, xususan, “chig‘atoy tukiysi”da arab, fors tillaridan o‘zlashgan so‘zlarda [a] tovushi amal qilgan. Masalan, *vafa*, *jafa*, *sada*, *sana*. Lekin, sof turkiy so‘zlarga buni tatbiq etib bo‘lmaydi, chunki u davrda turkiy so‘zlardagi [a] unlisi, hozirdagidek, [0] ga aylanmagan edi. Sof turkiy so‘zlarni *qora*, *xon*, *xoqon*, *oglon* deb emas, *qara*, *xan*, *xaqan*, *oglan* shaklida o‘qiyimiz. Shuning uchun o‘zlashgan so‘zlardagi [a] ni mustaqil fonema emas, balki orqa qator, “qattiq” [a] tovushining varianti ([a~a]) deb qaragan ma’qul.

O‘zbek tili tarixida yaratilgan yozma manbalar tilini tadqiq qilish, ularni hozirgi yozuvga o‘girish jarayonida ochiq [0] masalasi yanada jiddiyplashadi.

Yozma yodgorliklar, xususan, arab yozuvli manbalarni o‘rgangan mutaxassislar matnlarda so‘z boshida kelgan “alif madda”, so‘z orasida kelgan “alif” harfi [0] tovushini ifoda etgan, deb sanaydilar. Matnlarni hozirgi yozuvga o‘girganda ham ularni <a> harfi bilan emas, <0> (adabiy-orfografik <o>) bilan beradilar. Aslida arab alifbosi asosidagi eski o‘zbek yozuvida so‘z boshida kelgan “alif madda”, so‘z ichidagi “alif” harflari kengroq vazifani bajargan. Eski matnlarni hozirgi yozuvga ag‘darganda turkiy tillaraing tovush xususiyatini, fonologik tabiatini inobatga olgan ma’qul. So‘z boshida “alif madda” bilan yozilgan so‘zlarni *al*, *ac*, *acun*, *asig* shaklida, so‘z ichida “alif” harfi bilan yozilgan “yo‘g‘on” o‘zak-negizli so‘zlarni *bargan*, *turgan*, *tapqan*, *qacqan*, “ingichka” negizli so‘zlarni esa *bilgan*, *korgan*, *esitkan* shakllarida o‘qilsa va yozilsa to‘g‘ri bo‘ladi.

Ko‘pdan beri turkshunoslikda XV asr eski o‘zbek tilining, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilining unlilar tizimi ustida tortishuv ketadi. O‘sha kezlarda yaratilgan asarlarni o‘rgangan olimlar unlilar sonini turlicha ko‘rsatadilar. Tilshunoslikda qadimgi turkiy tildagi orqa qator [a] bilan old qator [a], orqa qator [i'] bilan old qator [i] Navoiy asarlari tilida konvergensiga uchragan degan fikr ham bor .

Ma’lumki, tarixiy taraqqiyot jarayonida unlilar tizimida o‘zgarish yuz berdi. Eski o‘zbek tili (“chig‘atoy turkiysi”)da unlilar soni sifat va miqdor jihatdan qadimgi va eski turkiy til davrlaridan farq qiladi. XV asr turkiysining unlilar tizimi xususida Alisher Navoiy aniq ma’lumot berib o‘tgan.

Yuqoridagi misollar “chig‘atoy turkiysi”da, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilida to‘qqizta unli fonema amal qilganligidan dalolat beradi. Bular: [a~a], [a], [e], [i], [i], [o], [o], [u], [u].

Turkiy tillarning fonetik tizimi badiiy adabiyot, ayniqsa, she’r rifmikasining takomiliga katta ta’sir ko‘rsatdi. O‘zbek mumtoz she’riyatida misralarning ravonligi, ohangdorligi, o‘ta jozibali va ta’sirchanligining boisi ham ana shu azaliy qonuniyatning amal qilganligida edi.

Turkiy tilning uzoq asrli taraqqiyoti natijasida shakllangan unlilarning mazkur tizimi eski o‘zbek adabiy tilining xarakterli xususiyati o‘larоq XX asrning boshlariga qadar saqlanib keldi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. – Л., 1970
2. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Т., О`qituvchi. 1982.
3. Ashirboev S., Azimov I., Rahmatov M., G`oziev A. Eski o`zbek tili va yozuvi praktikumi. – Т.: Ijod, 2006
4. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www.literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

5-amaliy mashg’ulot: Qadimgi turkiy tilida so‘z yasalishi tizimi.

Reja:

1. Qadimgi turkiy tilning leksik tarkibi.
2. Yodgorliklarning lug‘at tarkibi, turli sohalarga oid so‘z va terminlar, o‘z va o‘zlashgan qatlam.

3. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so‘zning morfem tarkibi o‘zgarib turishi

Bajarilishi:

Morfema ma’no anglatuvchi eng kichik, bo‘linmas elementdir. Morfemalar til bilimining *morfemika* bo‘limida o‘rganiladi.

Morfema tahlilida tarixiylik va hozirgi holat masalasini ajrata olish kerak. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so‘zning morfem tarkibi o‘zgarib turadi. Jumladan, hozirgi o‘zbek tilida *isla*, *basla* so‘zlarini *is-la*, *bas-la* ko‘rinishida morfemalarga ajratamiz. Bunga, ikkala yasama so‘z o‘zaklarining leksik ma’no anglatishi, ularning mustaqil holda qo‘llana olishi, *-la*, *-la* qo‘shimchasing fe’l yasovchi ekanligi asos qilib olinadi. Biroq, *imla* so‘zi hozirgi o‘zbek tili nuqtai nazaridan morfemalarga bo‘linmaydi; *-la* ni fe’l yasovchi deb qaraganimizda ham, o‘zak yolg‘iz ko‘rinishida leksik ma’no ifodalamaydi (im *qaqdi* deyilganda ham yasama so‘z holida qo‘llanadi). Tarixan, aksincha, *imla* dagi *im* - “parol, belgi” ma’nosini bildirgan, shuning uchun uni o‘sha davr o‘lchovlariga tayanib ikkiga ajratish mumkin. Yoki *alda-* so‘zini ham hozirgi o‘lchovlar asosida morfemalarga bo‘la olmaymiz. Tarixan uni ikki morfemaga ajratish mumkin: *al-da*.

Bulardan: *-da* - fe’l yasovchi, *al* esa “hiyla, nayrang” ma’nosini bildiradi. Bunda til tarixida o‘zaklarning mustaqil qo‘llanila olgani, qo‘shimchalarining esa yasovchi sifatida harakat qila olgani asos qilib olinadi. Masalan, *al* so‘zi o‘tmishda mustaqil holda ham qo‘llanilgan: *Awci neca al bilsa, aS'iganca yol bilir.* - Ovchi qanchalik hiyla bilsa, ayig‘ ham qochib qutilish yo‘llarini shu qadar biladi (MK.I.94).

Endi *ula-* so‘zida bu qolipdagi yasalish yo‘q. Uning o‘zagi - *ul*. Qadimgi turkiyda *ul* - “asos, tag-tug”; *ula*—“asosini biriktir-, bog‘la-” degani.

Hozirgi o‘zbek tilidagi *qutil*, *qutqar* so‘zlarini morfemaga bo‘lish mumkin emas. Lekin tarixan ular morfemalarga bo‘linadi: *qut-i-l*, *qut-qar*. Keyingi so‘zdagi *-qar* fe’l yasovchi qo‘shimcha, masalan, *basqar* ham shu qolipda yasalgan. Qadimgi turkiyda *qut* bir qancha ma’nolarda qo‘llangan. Shulardan biri “*qut, baxt*” ma’nosи. Masalan, Yusuf Xos Hojib dostonining oti “*Qutadgu bilig*” shundan olingan, “*Qutga, baxtu saodatga yetkazuvchi bilim*” degani. *Qut* so‘zi “*erk, ozodlik*” ma’nosida ham qo‘llangan. Masalan, qadimgi turk eposi “*O‘g‘uzxoqon*” dostonida shunday jumla bor: *Men seja basimni qutumni bera-men*. Bu jumladagi *qut* ni “*jon*” “*erk, ozodlik*” deb

anglamoq kerak. Matndagi *basimn'i qutumni* - juft holatda “erkimni” degan ma’noni beradi. Bu o‘rinda xonga bosh egish, taslim bo‘lish to‘g‘risida so‘z bormoqda. Shunga ko‘ra, matnni “Men senga erkimni beraman” deb o‘girgan ma’qul. Ana shunda “senga erkimni beraman; senga bo‘yunsinaman” degan ma’no kelib chiqadi. Hozirgi o‘zbek tilidagi *qutil*, *qutqar* ham o‘sha so‘zdan: *qutil* - “ozod bo‘l-”, *qutqar* - “ozod qil-” degani.

Qadimgi turklarning shunday maqoli bo‘lgan: *Er quti beliy, suw quqi teriq*. Uyg‘urcha tarjimasida bu maqolni “Erning quti (baxti) qo‘rmaslikda, suvning quti cho‘ngqurlikda” deb o‘girganlar. Ushbu qadimgi turk maqolida *qut* - “quvvat, kuch- qudrat” ma’nosidadir. Shunga ko‘ra maqol “Erning (yigitning) jasurligi qutqu chog‘ida (to‘s-to‘palonda) bilinadi, suvning qudrati tubida (bilinadi)” degan ma’noni beradi.

So‘zning morfem tarkibi matn yaratilgan davr me’yorlariga tayanib belgilanadi. Tarixiy taraqqiyot, til me’yorlarining harakatlanishi oqibatida ba’zan o‘zak, ba’zan esa qo‘shimchalar qo‘llanmay qo‘yishi mumkin. Ba’zida ikkalovi unutilib, bir komponentga birikib ketadi. Natijada ularni ma’noli qismlarga bo‘lishning iloji qolmaydi. So‘zning bunday holatini tevarak-borliqdagi ayrim kristallarga mengzash o‘rinli. Tabiatdagi ayrim qattiq moddalar qachonlardir suyuq yoki yumshoq holatda bo‘lgan, hozir ular zaranglashib, bo‘linmas holga kelib qolgan.

Tilda me’yoriy, odatiy holatlar bilan bir qatorda, tarixiy holatni ko‘rsatuvchi, lekin hozir harakat qilmaydigan relikt (qoldiq) hodisalar ham uchrab turadi. Bu hodisa so‘zning morfem tarkibiga ham aloqali. Xuddi shunday relikt holatlar hozirda “kristall” holiga kelib qolgan so‘zning o‘zagi, unutilgan qo‘shimchasi yoki har ikki komponenti bo‘luvi mumkin.

Til tarixidagi bu hodisa lug‘at tarkibidagi katta bir qatlarning etimologiyasi, tarixiy ko‘rinishi, morfem qurilishini aniqlashga to‘sinqlik qiladi. Biz ularning qanday yasalgani, morfema deya chamalayotgan uznining ma’nosini, hozirgi turishida qay bir tovush o‘zgarishiga uchraganini bilavermaymiz. Tekshiruvlar ulardan ayrimlarining ildizlarini ochishga imkon beradi, xolos.

Masalan, hozirgi *qazaq* so‘zini olaylik. Olimlar uning kelib chiqishini turlicha izohlaydilar. Bizningcha, bu so‘z *qazqaq* dan kelib chiqqan. Bu so‘zda “bo‘linish, ajralish” ma’nosi bor.

Keyinchalik tovush tushish hodisasi yuz berib, hozirgi ko‘rinishiga kelib qolgan (boshdagi *qazqaq* ning ham tub ma’nosi shunday). Qiyoqlang: KTT.34 da: *qazaq* - uysiz-joysiz. Yana qiyoqlang, KTT.22da: *qazgan* -

Kitobda qayd etilishicha, buni *qazan* shaklida ham talaffuz qilganlar.

Yozma yodgorliklar grammatik jihatdan tahlil qilinganda so‘zlarni morfemalarga ajratishda zamonaviy me’yorlarga asoslanib (ya’ni hozirgi o‘zbek tili normalariga tayanib) emas, balki bitiglar yaratilgan davr tilining grammatik normalariga tayangan holda ish ko‘riladi.

Qadimgi turk she’riyatida *kog~kug* atamasi “she’r, qo‘shiq” ma’nosida keng qo‘llangan. Masalan, turk moniy adabiyotining namoyandasi Aprinchur tigin she’rlarining oxiriga *Tugadi Aprin-cor tigin kugi* (Tugadi Aprinchur tigin she’ri) deb yozib qo‘yilgan. Qadimgi turkiy manbalarda ba’zan bu atama *kug tagsut* shaklida qo‘llanib, “she’riyat” ma’nosini bildirgan.

Til taraqqiyotining keyingi davrlarida mazkur so‘z *kuy ga* aylangan. Hozirgi o‘zbek tilidagi “ohang” ma’nosini bildiruvchi *kuy* qadimgi *kug(~kog)* ning o‘zgargan shaklidir (- *k//g>-y; -o>-u*). Tilimizda uning “she’r, qo‘shiq” ma’nosini hozir ham relikt shaklida uchraydi. Hozirgi *kuyla-*fe’lining o‘zagi tarixan “ohang, kuy” ma’nosiga emas, balki “she’r, qo‘shiq ma’nosiga bog‘lanadi. Chunki, *kuyla-* so‘zida “kuy chalmoq emas, “qo‘shiq aytmoq” ma’nosini mujassam: *san’atkar kuyladi=san’atkar qo‘shiq aytidi*. Bu so‘z “Devonu lug‘atit turk”da qo‘llangan *kogla-* (*er kogladi*) fe’lining fonetik jihatdan o‘zgargan shaklidir: *kogla~ kugla> kuyla*.

Tilimizda *sigir kuyladi*, ‘*it* (*urgaci ‘it*) *kuyukdi* birikmali ham bor. Ushbu birikmalar tarkibidagi *kuyla-*, *kuyuk-* esa yuqoridagi ma’nolarga bog‘lanmaydi. Bular hayvonlarning juftlashuv vaqtini bildiruvchi *kog(~kug)* dan yasalgan. Ushbu so‘z Mahmud Koshg‘ariyning devonida uchraydi: *kog* - *bu* echki va boshqa hayvonlarning qishda bir-biriga oshadigan (juftlashadigan) vaqt: *qoy kogi boldi* - qo‘ylarning qo‘shiladigan, uyur oladigan vaqt bo‘ldi. Bu so‘zdan esa hayvonlarga nisbatan qo‘llanuvchi *kuyla-*, *kuyuk-* fe’llari yasalgan: *kog(~kug)> kuy-+la; kuy+uk*.

Endi hozirgi *qos’iq* [tarixiy shakli *qosuq*] so‘zining yasalishi borasida. Uning etimologiyasi haqida har xil fikrlar bildirilgan. Ko‘pchilik bu so‘zning o‘zagini “biriktirmoq” ma’nosidagi *qos-* fe’liga bog‘laydi. Bu o‘zakni *qos* (yer haydovchi ho‘kiz) so‘ziga bog‘lovchilar ham bor. Ta’kidlamoq kerak, *qosuq* so‘zi- ning o‘zagi qayd etilgan ma’nolarning birortasiga bog‘lanmaydi. Yasalishi shunday: o‘zagi *qos-* bo‘lib, -*q* (-*uq*) - ot yasovchi qo‘- shimcha; u otdan emas, fe’ldan ot yasaydi. Shunday ekan, bu so‘z o‘zagining “er haydovchi ho‘kiz”ga bog‘lanushi o‘rinli emas. So‘zning *qos-* o‘zagi “biriktirmoq” ma’nosida ham emas, u “she’r to‘qimoq” ma’nosidadir. Bu ma’no qadimgi turkiy tilda amal qilgan. “She’r

to‘qimoq” ma’nosidagi *qos-* so‘zini, jumladan, “Devonu lug‘atit turk”da uchratamiz: *olyir qosdi-* u she’r yozdi.

Demak, manbalarda qayd etilgan misollardan hozirgi *qosiq* atamasi tarixan *qos-* fe’lining “qo‘shmoq, biriktirmoq” anglamidan emas, “(she’r, ashula) to‘qimoq” ma’nosidan yasalganligi anglashiladi.

Turkiy tillar tarixida so‘z yasashning analitik usuli ham amal qilgan. Bunday usul bilan yasalgan so‘zlar yodgorliklar tilida keng qo‘llaniladi.

Ko‘k turk bitiglarida: beggutas, bitigtas - bitigtosh, subasi' - lashkarboshi. AH da: qarabas - cho‘ri, xizmatkor.

Ko‘k turk bitiglarida qutb otlari ham shunday usulda yasalgan: kun togsuq - kun chiqar (Sharq), kun ortusi - Janub, kun batsiq - kun botar (G‘arb), tun ortusi - Shimol.

Qadimgi turkiy tilda qo‘shma so‘z holida yasalgan yer otlari (toponimlar), daryo va ko‘l otlari (gidronimlar) ham tez- tez uchrab turadi: Temir qapig, Qaraqum, Qara kol, Yincu oguz, Yasil oguz.

Qo‘shma so‘z holida yasalgan taponimlar ko‘proq joy otini bildiruvchi so‘zlardan tuzilgan bo‘ladi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O’qituvchi, 1982.
2. Насилов В.М. Древнетюркский язык. – М., 1963.
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
4. Mahmudov Q. O`zbek tilining tarixiy fonetikasi. – T., 2006.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

6-amaliy mashg'ulot: Ot. Otning grammatick shakllari

Reja:

1. Otdan (ismlardan) ot yasovchi qo'shimchalar.
2. Egalik shakllari. Egalik affikslarining tarixiy taraqqiyoti.
3. Qadimgi va eski turkiy tildagi kelishiklar.

Bajarilishi:

1. Otdan (ismlardan) ot yasovchi qo'shimchalar. Bular:

-ci, -ci affiksi. Ushbu qo'shimcha kasb-kor, yumush egasi ma'nosini anglatuvchi ot yasaydi. Ko'k turk bitiglarida: *yogci* - azachi, *sigitci* - yig'ichi, *ayguci* - maslahatchi, *yerci* - yerni (hududni) yaxshi biladigan kishi; Huast. da: *nomci* - diniy ta'lif beruvchi, pir, ustoz; *otagci* - qarzdor, ba'zan *otagci birimci* shaklida ham qo'llaniladi; *taqrıcı* - xudojo'y, dindor; MK da: *otaci* - tabib, *tarigci* - dehqon, *emci* - shifokor, *etukci*

- etikdo'z; AT da: *suwci* - dengizchi, *kemaci* - kema boshlig'i, kapitan; KTT. da: *temurci* - temirchi, *baqirci* - misgar, *bitigci*

- kotib, *etmakci* - nonvoy, *etcı* - qassob.

- Fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar. Bular quyidagilardir: -q, -k / -g, -g affiksi. Ko'k turk bitiglarida: *otlaq* - o'tloq, *tosak* - to'shak; *qapig* - eshik, darvoza (QB da: *qapug*), *korug*

- kuzatuvchi, josus; QB da: *kecik* - kechuv joyi, *tilak* - tilak, *yolak* - yordamchi, *bezak* - bezak, *tapug* - xizmat, *bilig* - bilim, *aytig* - savol; MK da: *qislag* - qishloq, *yaylag* - yaylov, *suwlag* - suv toshgan yer, *tariglag* - ekinzor, *quslag* - qushlar makoni, *tutug* - garov, *qonuq* - mehmon; AH da: *q'iliq* - odat; *olug* - o'lik, *tirig* - tirik. Taf. da: *smag* - sinov, *sorug~soruq* - so'roq, *bicaq* - pichoq.

Turkiy tillar tarixida ko'plikning grammatick ko'rsatkichlari, asosan, quyidagilar:

1. Ko'plikning -lar, -lar qo'shimchasi. MK da: *bilgalar* - donolar, *alplar* - pahlavonlar, *qapuglar* - eshiklar. Yoki Huast. da: *yaruq taqrilar* - yorug' tangrilar, *arig dintarlar* - pokiza rohiblar.

Hozirgi o'zbek adabiy tilining uslubiy talablariga ko'ra otlardan oldin ularning son ko'rsatkichi keltirilsa, otga -lar qo'shimchasi qo'shilmaydi. Qadimgi turkiy tilda esa bunday o'rinnarda ham otlarga ko'plik affiksi qo'shilishi mumkin. Masalan, "Oltun tusli yorug'" asarida: *iki icilari* - ikki akasi, *uc tiginlar* - uch shahzoda, *iki tigitlar* - ikki shahzoda, *yeti enuklari* -

(barsning) yetti bolasi.

2. Yozma yodgorliklar tilida ko‘plik -n qo‘shimchasi bilan ham yasalgan. Masalan, QB da: *turkan* - turklar, *eran* - erlar, mardlar. MK da: *oglan’iglasdi* - bolalar yig‘lashdi, *eran alp’i oq’ist’ilar* - mardlar bir-birlarini chorladilar. Yodgorliklarda oglan va eran so‘zлari birlik shaklida ham qo‘llanilgan: *oglan suw tokdi* - o‘g‘lon suv to‘kdi (MK.II.27).

3. Qadimgi turkiy tilda rudiment holida ko‘plikning -t qo‘shimchasi ham uchraydi (Ma^OB 1951,50-51). Bunday ko‘plik -n ning -t ga o‘zgarishi bilan hosil qilingan. Masalan, “Oltun tusli yorug” asarida: *tigin* - shahzoda, *tigit* - shahzodalar. Lekin asarda uning ko‘pligi *tiginlar~tigitlar* shakllarida ham qo‘llanilaveradi.

Bunday usul bilan yasalgan ko‘plikka yana bir misol: *tarqan* - taxon (unvon), *tarqat* - taxonlar.

4. Turkiy tillar tarixida ko‘plik -z affiksi bilan ham yasalgan. Bunga quyidagi so‘zlarni misol keltirish mumkin: *meqiz* - yuz, *kokuz* - ko‘krak, *omuz* - yelka, *moquz* - shox, *agiz* - og‘iz (uning ikki chakakdan iborat ekanligi nazarda tutilgan).

Bunga *koz* so‘zini ham misol keltirish mumkin. Solishtiring: *kor* - fe’l (-r - fe’l yasovchi), *koz* (-z - ko‘plik qo‘shimchasi).

Asli bu so‘zlarga -z qo‘shilishi orqali “ikkilik, juftlik” nazarda tutilmoqda. Biroq, turkiy tilda “ikkilik” yo‘q. Biror narsaning bittasi birlikda, ikkinchisi qo‘shilsa, ko‘plikka aylanadi. “Ikkilik” - ko‘plik degani. Shunga ko‘ra -z affiksi, ikkilik, juftlik yasovchi emas, ko‘plik yasovchidir.

Biz va *siz* olmoshlaridagi z ham ko‘plik qo‘shimchasi.

S.Y. Malovning yozishicha, bu olmoshlar quyidagi usulda hosil bo‘lgan: *bi+si=biz* (men+sen=biz); *si+si=siz* (sen+sen=siz) (Ma^OB 1951,51-52).

-z qo‘shimchasi fe’llarga qo‘shilib, ularning shaxs va sonini bildiradi. Masalan, tinglovchi birligi *bardty*, ko‘pligi esa *bardiy’iz* bo‘ladi. Yoki, ko‘k turk bitiglarida tinglovchi birligi *bardig* shaklida qo‘llanilgan: *Qagamqm sabin almatinyer sayu bardig*. - Xoqoningning so‘zini olmayin har yerga tarqab ketding (Ka.9). Buning ko‘pligi hozirgi ayrim turkiy tillarda (xususan, tatar tilida) - *bardigiz*. Hozirgi o‘zb.: *bar’isty kerak*, ko‘pligi - *baristyiz kerak*. Yoki: *keliq* - *keliqlar* - *keliqiz*. *Keliyiz* so‘zidagi -iy - hurmatni bildiradi, -iz esa ko‘plikni ifodalaydi.

Otlarda bir so‘zlovchining egalik belgisi -m affiksidi: basi’m, kozum, elim. So‘zlovchi ko‘p kishi bo‘lganda -miz, -miz qo‘shimchasi qo‘llaniladi: *basim’iz, kozimiz, elimiz, biligimiz, saqincimiz*.

So‘zning oxirgi bo‘g‘ini lablangan unlili bo‘lganda ushbu qo‘srimcha ba’zan *-muz*, *-muz* shaklida ham qo‘siluvni mumkin. Masalan, Huast. da: *muyumuz*, *koyulumuz*.

So‘zlovchi o‘zi to‘g‘risida so‘z yuritganda, odatda, *ozum* deb ishlataladi va bunga qo‘srimcha qilib ta’kidni kuchaytirish uchun ba’zan *bdn* olmoshini ham qo‘sib qo‘llashi mumkin:

Kulturtim-ok turk bodunug Otukan yarka ban ozum bilga Tonuquq. - Keltirdim ham turk xalqini O‘tukan yerga men o‘zim bilga To‘nyuquq (Ton.17).

Tinglovchi birligining egaligi *-r* qo‘srimchasi bilan hosil qilinadi: *basty*, *kozuq*, *eliq*.

Tinglovchi ko‘pligining egalik belgisi *-q'iz*, *-qiz* / *-quz*, *-quz* dir: *bastyiz*, *kozuquz*, *eliqiz*.

O‘zga birligining egalik belgisi *-i* (*-si*), *-i* (*-si*) qo‘srimchadir: *bas'i*, *kozi*, *eli*.

Qadimgi turkiy tilda kelishiklar soni yetta. Ularning turlari va qo‘srimchalari quyidagichadir:

1. Bosh kelishik: maxsus qo‘srimchasi yo‘q; otning bosh ko‘rinishi nazarda tutiladi.
2. Qaratqich kelishigi: *-nty*, *-niq* / *-nuq*, *-nuq*; *-ty*, *-iq* / *-uq*, *-
«q*.
3. Jo‘nalish kelishigi: *-qa*, *-ka* / *-ga*, *-ga*; *-a*, *-a*; *-garu*, *-garu* / *-qaru*, *-
karu*; *-gar*, *-gar* / *-qar*, *-kar*; *-ru*, *-ru*; *-ra*, *-ra*.
4. Tushum kelishigi: *-g*, *-g* (*-ig*, *-ig* / *-ug*, *-ug*); *-n*; *-ni*, *-ni*; *-
i*, *-i*.
5. O‘rin-payt kelishigi: *-da*, *-da* / *-ta*, *-ta*.
6. Chiqish kelishigi: *-dan*, *-dan* / *-tan*, *-tan* / *-din*, *-din* / *-tin*, *-tin* / *-dun*, *-
dun*; *-da*, *-da* / *-ta*, *-ta*.
7. Vosita kelishigi: *-n* (*-in*, *-in* / *-un*, *-un*).

Foydalilanildigan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G`., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - T., O`qituvchi. 1982.
2. Abdurahmonov G`., Shukurov SH., Mahmudov Q. O‘zbek tilining tarixiy grammatikasi. – T.: O‘qituvchi, 2008.

3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.-Л., 1980.
4. To`ychieboev B. O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – T., O`qituvchi. 1996.

Elektron ta'lim resurslari:

1. www.literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

7-amaliy mashg'ulot: Sifat. Sifat darajalari.

Reja:

1. Sifat yasalishi.
2. Sifatlarda daraja .
3. Orttirma va kuchaytirma shakllar

Bajarilishi:

1) Otdan sifat yasovchi qo'shimchalar:

-*liq*, -*lig*, -*lik*, -*lig* / -*luq*, -*lug*, -*luk*, -*lug* affiksi. Huast. da: *adaqlig* - oyoqli, *ayig qilinclig* - gunohkor, *agulug* - og'uli, zaharlangan, zaharli, *aksuklug* - gunohkor, aybdor, nuqsonli, *butlug* - butli, oyoqli, *kuclug* - kuchli; QB da: *yaraglig* - yaroqli, *owutlug* - andishali, *uquslug* - zakovatli, *biliglig* - bilimli, *erklig* - erkin, *turlug* - turli, har xil, *unlug* - *mashhur*, *taniqli*.

“Kitob-i tarjumon-i turkiy”da qayd etilishiga ko‘ra, bu qo’shimcha “qipchoq tili”da -*lu*, -*lu* shaklida qo’llangan: *atlu* - otli, *esaklu* - eshakli, *mallu* - molli, *tewalu* - tuyali, *saqallu* - soqolli (KTT.72).

-*si'z*, -*siz* / -*suz*, -*suz* affiksi. QB da: *yaraqsiz* - yaroqsiz, *tubsuz* - tubsiz; KTT da: *atsiz* - otsiz, *tewasiz* - tuyasiz, *esaksiz* - eshaksiz, *susiz* - suvsiz, *malsiz* - molsiz, *saqalsiz* - soqolsiz, *etmaksiz* - nonsiz.

-*qi*, -*ki* affiksi. Otlarga qo’shilib, tegishlilik, qarashlilik ma’nosidagi sifat yasaydi. MK da: *ozaqi bilgalar* - burungi donishmandlar, *qutqi er* -

xushmuomala kishi, *ewdaki taqagu* - uydagi tovuq; AH da: *ozaqi masal* - qadimgi maqol. Qiyoslang, hozirgi o‘zb.: *qiski, yazgi, ertaki, kecki*.

Hozirgi o‘zbek tilida ushbu qo‘srimcha fe’llarga qo‘silib belgi, xususiyatni bildiruvchi sifatlar hosil qiladi: *oynaqi, vaysaqi*.

-*cil*, -*cil* affiksi. MK da: *yamgurcil yer* - yomg‘irchil yer, *tupcil yer* - sershamol yer, *igcil* (*ig* - “kasal” so‘zidan) - kasalmand.

-*saq*, -*sak* affiksi. QB da: *bagirsaq* (*bagir* - “bag‘ir, yurak” so‘zidan) - mehribon, *ulugsaq* - ulug‘vor.

-*sig*, -*sig* affiksi. QB da: *qulsig* - qulsifat, *begsig* - beksifat, *ersig* - javonmard.

2) Fe’ldan sifat yasovchi qo‘srimchalar:

-*qir*, -*gir* / -*qur*, -*gur*, -*kir*, -*gir* / -*kur*, -*gur* affiksi: *uygur* (*uy* -“bir, ittifoq” so‘zidan. Qiyoslang: *sut uyidi* ~ *sut uwidi*). Hozirgi o‘zb.: *tapqir, capqir, ucqur, conqir* (<*coqqur*), *keskir, otkir* (<*otkur*), *sezgir*.

-*qin*, -*gin* / -*qun*, -*gun*, -*kin*, -*gin* / -*kun*, -*gun* affiksi. Hozirgi o‘zb.: *turgun, uygun* (*uy* - “bir, yagona” so‘zidan), *josqin, xargm*.

-*g* / -*q*, -*g* / -*k* affiksi. iB da: *yaruq* - yorug‘, ravshan; QB da: *qurug* - qurug‘, bo‘sh, *uSug* - uyg‘oq; AH da: *acig* - achchiq, *yumsaq* - yumshaq, *sucug* - shirin.

-*qaq*, -*kak* / -*gaq*, -*gak* affiksi. Hozirgi o‘zb.: *yapisqaq, tirisqaq, taygaq, uyusqaq*.

-*nc* affiksi. To‘nyuquq bitigida: *bulganc* - bulg‘angan, parokanda (xalq), *tarqanc* - tarqoq (xalq).

-*ri*, -*ri* affiksi. Ko‘k turk bitiglarida: *egri*. Hozirgi o‘zb.: *togri* (*tog* - “tik” so‘zidan), *ayri, egri, bugri* (<*bukri*).

-*qas*, -*kas* affiksi. Hozirgi o‘zb.: *ayqas* (*ay* - “bo‘lak” so‘zidan. Chog‘ishtiring: *ayri, ajra* so‘zlari ham shu o‘zakdan), *uyqas* (*uy* - “bir, umum” so‘zidan), *calkas*. Chog‘ishtiring, *ayaqdan caldi, ayagini calistikib otirdi* birikmalaridagi *cal* ham ayni o‘zakdan.

-*l* affiksi. MK da: *tukal* - tugal, *qizil* - qizil, *yasil* - yashil. -*cig*, -*cig* affiksi. *Qus balasi quvincig, it balasi oxsancig*. - Qush bolasi yirganchiq, it bolasi o‘xshanchiq (MK.III.250). -*din*, -*din* affiksi. Hozirgi o‘zb.: *aydin*.

-*un*, -*un* affiksi. QB da: *tolun* - to‘lin (oy), *tuzun* - to‘g‘ri, chin.

Sifatlarda daraja ham bor. Qadimgi turk yozma adabiy tilida qiyosiy daraja -*raq*, -*rak* affiksini qo‘sish yo‘li bilan hosil qilinadi. Masalan, QB da: *orurak* (yuqoriroq), *yaruqraq* (yorug‘roq).

Orttirma darajani bildiruvchi “juda” ma’nosida *edi~eSi* so‘zi qo‘llaniladi.

Masalan, “Qutadg‘u bilig”da: *ESi kecki soz- ol masalda kelir.* - Bu ta’birda keladigan juda eski so‘zdir (QB.107). *ESi yaqsi aymis aziglig kur er.* - Juda yaxshi ayтибди oziqli, jasur kishi (QB.279).

Yodgorliklarda belgining ortiqligi yoki kamligini bildiruvchi vositalar ham bor. Belgining ortiqligi so‘zning birinchi bo‘g‘iniga [p] tovushini qo‘shib, uni takrorlash yo‘li bilan hosil qilingan. Masalan, “O‘g‘uzxoqon” dostonida: *ap- aq, qip-qizil, qap-qara.*

Foydalaniladigan adabiyotlar:

- 1.Fozilov E. O’zbek tilining tarixiy morfologiysi. - Toshkent, 1965.
- 2.A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O’zbek adabiy tili tarixi. T. 1995
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
4. Mahmudov Q. O`zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Т., 2006.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

8-amaliy mashg’ulot: Son turlari. Sanoq, jamlovchi, tartib sonlar, numerativ so‘zlar.

Reja:

1. Eski turkiy tilda son haqida.
2. Sodda va murakkab sonlar.
3. Murakkab sonlarning hosil qilinishi.

Bajarilishi:

Sonlar kimsa yoki narsalarning sanog‘ini, sirasini, chamasini, to‘dasini bildiradi.

Eski turkiy tilda “sanoq”ni *saqis* deyilgan. Bitiglarda *san saqis* atamasi

ham uchraydi, bu “son sanog‘i, hisob” ma’nosini bildiradi. Bu so‘z ayrim joy otlari tarkibida hozir ham uchrab qoladi. Masalan, Toshkentning Eski shaharida *Saqicman* degan mahalla bor. Ushbu toponim shunday yasalgan: *saqis* (sanoq) so‘zidagi [s] tovushi [c] ga aylangan; -*man* - kishi oti yasovchi qo‘sishimchadir. Chog‘ishtiring, hozirgi o‘zb.: *taparman- tutarman*. Yoki turkchada: *ogretmen* - “o‘qituvchi”. Demak, *saqicman* (<*saqisman*) so‘zi “sanoqchi, hisobchi” degan ma’noni bildiradi. O‘tmishda bu so‘z lavozimlardan birini anglatar edi. Chamasi, xon saroyida yoki davlat idoralarida hisob-kitob ishlari bilan shug‘ullanuvchi kishi shu mahallada yashagan, mahallaning oti ham shundan kelib chiqqan bo‘lishi kerak.

Turkiy tillar tarixida sanoqning kelib chiqishi kishining o‘zidan boshlangan. To‘g‘rirog‘i, kishi o‘z barmoqlarini sanash orqali sonlarga ot qo‘yan. E’tibor qaratadigan bo‘lsak, o‘ngacha bo‘lgan sonlarning kelib chiqishi, ularning tub, lug‘aviy anglami kishi barmoqlarining oti, o‘rni yoki holati bilan bog‘lanadi. Masalan, *bir* soni bosh barmoq (xalq tilida *basmaldaq)qa* bog‘lanadi. *ikki* undan keyingi (bosh barmoqdan keyingi ilk barmoq); *uc* - qo‘lning eng uchida joylashgani uchun shunday atalgan va b. O‘ngacha bo‘lgan sonlarning atalishini etimologik jihatdan o‘rganib chiqilsa, bu fikr o‘z tasdig‘ini topadi. Bu hodisa turkiy tillarda son turkumining kelib chiqishi, eng muhimi, turkiy tillarning tarixiy ildizlari kishilik jamiyatining ilkin chog‘lariga, tilning yuzaga kelish paytlariga ildiz otganidan belgi beradi. Demak, son turkumiga kiruvchi so‘zlarimiz bizga jamiyatining ilkin, kishi sanashni o‘rgana boshlagan chog‘laridan qolgan meros ekan. Qadimgi turkiy til davrida esa son turkumi takomillashib, tugal bir tizimga aylangan edi.

Qadimgi turklarda “nol” yo‘q, chunki “nol” - yo‘q son. Sanoq “bir” dan boshlanadi. Kishi tug‘ilgan chog‘da bir yosh sanalgan, ona qornidagi davri qo‘sib hisoblangan. Bir yil o‘tgach, ikki yoshga to‘lgan va shu sanoqda yoshiga yosh qo‘sila borgan.

Sanoqda *bir* - so‘zlovchi demak, ya’ni “men”dir (mening o‘zim, men turgan yer yoki men tutgan narsa). “Men” qadimgi turkiy tilda *bi* bo‘ladi. Bu so‘z *biru~beru* ko‘makchisining tarkibida ham saqlangan. -*ru* - jo‘nalish kelishigi

qo‘sishmchasi, *beru* - “men tomon” degani, hozirgi o‘zbekchada beri deyiladi. Masalan: *beri kel, kopdan beri*. *Bir* ning tarkibidagi *bi* - so‘zlovchi(“men”)dir. Demak, sanoq so‘zlovchining o‘zidan boshlanadi.

Hozirgi o‘zbek tilida sonlarda yasalish yo‘q. Qadimgi turkiy tilda esa

sonlarda yasalish bor. Ularning morfem tarkibini tiklash ham mumkin. Masalan: *iki* ning asli *ilki* dir (*il- ki>ilki>iki*. Hozirgi o‘zb.: ikki). Qadimgi turkiyda *il* - “old” degani. “Poygak” ham *il* bo‘ladi, antonimi *tor* dir. *il* ning “qutb, tomon” ma’nosи ham bor: *il* deganda “Sharq” tushuniladi, chunki Sharq qadimgi turklarning o‘y- tushunchasida old tomonda. -*ki* - tegishlilikni bildiruvchi qo‘s Shimcha, *ilki* - “oldindagi, dastlabki, avvalgi” degan ma’noni beradi. Lekin mantiqqa ko‘ra “so‘zlovchi(bir)dan keyingi”dir. Shuning uchun tartibda ikkinchi bo‘lib turadi.

Boshqa bir qator sonlarda ham yasalish bor. “Yigirma” soni *iki* dan hosil bo‘lgan: *iki-r-mi>yiki-r-mi>yigirmi*. *Ellik* soni *el* (barmoq) so‘zidan yasalgan: *ellik* - “beshta o‘nlik” degani. Yoki: *alt'i-m'is>alm'sis*, *yeti-mis>yetmis*. Demak, -*m'is*, -*mis* qo‘s Shimchasi birlikni o‘nlikka aylantirmoqda. Sonlarning yasalishiga yana misol keltiramiz: *sekiz on>saksan* (“sakkizta o‘n”), *toquz on>toqsan* (“to‘qqizta o‘n” degani).

Toquz soni *toq* so‘zidan yasalgan. *Toq* so‘zi “qoniqish hosil qilish; to‘lishish; sokinlik” ma’nolarini anglatadi.

Chog‘ishtiring, hozirgi *toxta* (<*toq-ta*), *koqli toq*, *qarn'i toq*, *toql'i* so‘zлari ham ayni o‘zakdan. *Toquz* soni birliklarning yakunlovchisi (ya’ni, oxirgi birlik) bo‘lgani uchun shunday atalgan, “to‘xtagan, yakunlangan” ma’nosini beradi, -(u)z yasovchi qo‘s Shimcha. Yoki *yuz* sonining kelib chiqishi *yuz* (“sirt, yuza”) ga bog‘lanadi. O‘nliklarning yakunida, sirtida turgani uchun shunday atalgan. “Kishining yuzi” anglamidagi *yuz* ham shu ma’noda.

Demak, *sakiz* (<*sak-iz*), *toquz* (<*toq-uz*), *otuz* (<*ot-uz*) sonlari -z qo‘s Shimchasi bilan yasalgan; *almis* (<*alti-mis*), *yetmis* (<*yeti-miC*)sonlari esa -*m'is*, -*mis* qo‘s Shimchasi bilan yasalgan.

Qadimgi turkiy tilda sonlar to‘rt darajalidir. Ularning oldinma-ketinligi va aytilishi shunday:

Birliklar: *bir* - 1, *iki~aki* - 2, *uc* - 3, *tort* - 4, *bis~bas~bes* - 5, *alti-* 6, *yiti~yati~yeti* - 7, *sakiz~sekiz* - 8, *toquz* - 9. *Toquz* - birliklarning yakunlovchisidir.

O‘nliklar: *on* - 10, *yigirmi* - 20, *otuz* - 30, *qirq* - 40, *ilig~alig~elig~elli* - 50, *almis* - 60, *yitmis~yatmis~yetmis* - 70, *sekiz on~saksan* - 80, *toquz on~toqsan* - 90.

Yuzliklar: *yuz* - 100, *iki yuz* - 200, *uc yuz* - 300 va boshqalar.

Minglar: *bty~mty* yoki *biq~miq* - 1000, *iki bty* - 2000, *uc b'iq* - 3000 va boshqalar.

Qadimgi turkiy yodgorliklarda *tuman* so‘zi 10 000 ni bildirgan. Bundan

yirik sonlarga uning ko‘paytmasi qo‘shib aytilgan: *bes tuman* - 50 000, *sakiz tuman* - 80 000, *on tuman* - 100 000 va b. Bitiglardan o‘rnaklar keltiramiz: *Tabgac oq tutuq bes tuman su kelti.* - Tabg‘ach o‘ng tutuqning besh tuman qo‘shini keldi (X.25). *Yaris yazida on tuman su terilti.* - Yaris dashtida o‘n tuman [yuz ming] lashkar terildi (Ton.36). *Caca saqun sakiz tuman su birla suqusdum.* - Chacha

Sangunning sakkiz tuman qo‘shini bilan urushdim (X.26). QB.287 da: *miy tuman* - 10.000000.

Qadimgi turkiy tilda ikki xonali sonlar quyidagi tartibda aytilgan:

1. Avval birlik aytilib, keyin shu son qo‘shilgan o‘nlik emas, balki undan yuqori o‘nlik aytilgan: *yeti yigirmi* - buning bilan “(o‘ndan oshib) yigirma tomon yetta son qo‘shildi (=o‘n yetti)” degan ma’no anglashiladi. Yana misollar: *tortyigirmi* - o‘n to‘rt, *bisyigirmi* - o‘n besh, *sekizyigirmi* - o‘n sakkiz, *alti otuz* - yigirma olti, *iki qirq* - o‘ttiz ikki, *iki elig* - qirq ikki, *uc yetmis* - oltmis uch, *yeti yetmis* - oltmis yetti, *sakiz yetmis* - oltmis sakkiz, *toquz sakiz on* - yetmis to‘qqiz. Ko‘k turk bitiglaridan misollar: *Eki otuz yasima Tabgac tapa suladim.* - Yigirma ikki yoshimda Tabg‘ach tomon qo‘shin tortdim (X.25-26). *Man toquzyigirmi yil sad olutrum, toquzyigirmi yil qagan olurtum, el tutdum.* - Men o‘n to‘qqiz yil shad bo‘lib turdim, o‘n to‘qqiz yil xoqon bo‘lib turdim, davlatni tutdim (Xa.9). *Eltaris qagan bilgasin ucun, alpin ucun Tabgacqa yeti yigirmi suqusdi.* - Eltarish xoqon allomasi bilan bo‘lgani uchun, (49) alpi bilan bo‘lgani uchun Tabg‘achga o‘n yetti bor jang qildi (Ton.48-49).

2. Hozirgiga yaqin bir tartib bo‘lib, faqat o‘nlikdan so‘ng *artuqi* so‘zi qo‘shilgan: *otuz artuqi tort* - o‘ttiz to‘rt. Zamonlar o‘tib o‘nlikka qo‘shilayotgan *artuqi* so‘zi qisqarib, hozirgi ko‘rinishga aylangan: *otuz tort.*

Matnlardan misollar keltiramiz: *Qirq artuqi yeti yoli sulamis.* - Qirq yetti yo‘la lashkar tortgan (K.15).

Ikki xonalilarga yana bir misol: *bir tuman artuqiyeti b‘iq* - 17000.

Ko‘p xonali sonlarning o‘qilish tartibi shunday: 85 - *bis toquz on / sakiz on bis; 45360 - tort tuman, bis miq, uc yuz, altmis.*

Bitiglarda “yarim” ma’nosini *s‘iqar* so‘zi bildiradi: *S‘iqar susi ebig barqig yulgali bardi, s‘iqar susi suqusgali kelti.* -

Qo‘shinining yarmi uy-joyini bo‘shatgani bordi, yarim qo‘shini jang qilgani keldi (X.32).

Sira (tartib) sonlar narsalarning sirasini, kishilardan har birining sirada tutgan o‘rnini belgilash uchun aytiladi. Sonlarning sira (tartib) ko‘rsatkichi

boshlab *-nc* shaklida edi. “Birinchi” sira ko‘rsatkichi qadimgi turkiy tilda birinc shaklida, ba’zan bir shaklida ham qo‘llanilgan. Bularning o‘rnida *ilki*, *bastmq'i* so‘zлari ham ishlataligan. “Ikkinci” sira ko‘rsatkichi *ikinti~ikindi* yoki *ikinc* deyilgan. Qolgan sonlarga biday qo‘shilaveradi: *ucunc*, *tortunc*, *bisinc*, *altnс*, *yitinc*, *sakizinc*, *toquzunc*, *onunc*. Ikki xonali sonlarda tartib o‘zgaradi: *bir yigirminc*, *iki yigirminc*, *uc yigirminc*, *tort yigirminc* singari.

XI-XII yuzyilliklardan *-nc* ko‘rsatkichining *-nci*, *-nci* shakli ham qo‘llanila boshladi: *ucunci*, *tortunci*, *bisinci*, *altinci*, *yitinci*, *sakizinci*, *toquzunci*, *onunci* singari.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. Mahmudov Q. O`zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Т., 2006.
3. Abdurahmonov G., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Т., O`qituvchi. 1982.
4. To`ychiboev B. O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – Т., O`qituvchi. 1996.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism.
3. http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html.
4. http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

9-amaliy mashg’ulot: Olmosh turlari. Kishilik, o‘zlik, so‘roq olmoshlari.

Reja:

1. Qadimgi turkiy tildagi olmoshlar.
2. Olmosh turlari
3. Kishilik, o‘zlik, so‘roq olmoshlari.

Bajarilishi:

Olmoshlardagi fonetik xususiyatlar. Turlanishi. Qadimgi turkiy tildagi ba’zi olmoshlarning hozirgi turkiy tillarda qo‘llanishi *Olmoshlar* biror so‘z o‘rnida almashib qo‘llanadi yoki biror narsa yo kimsani ko‘rsatish, belgilash, so‘rash uchun xizmat qiladi. Gaplarda, ayniqsa yozma nutqda, bir so‘zni ikki bor qaytarishdan qutilish, matn uslubini silliqlash istagida ishlatiladi. Olmosh so‘zining lug‘aviy ma’nosи “almashgan” degani.

Kishilik olmoshlari kishilarning oti o‘rnida almashib qo‘llanadi. Kishi so‘zlovchi (*men, biz*), tinglovchi (*sen, siz*) yoki o‘zga kishi (*u, ular*) bo‘ladi. So‘zlovchi birligini bildiruvchi olmosh (kishilik olmoshi) ko‘k turk bitiglarida *ban~ben*, *uyg‘ur*, moniy yozuvli yodgorliklarda *man~men* yoki *min* dir. So‘zlovchi ko‘pligini bildiruvchi olmosh - *biz*.

Bir tinglovchini bildiruvchi olmosh - *san~sen, sin*, ko‘p tinglovchini bildiruvchi olmosh esa - *siz* yoki *sizlar*.

O‘zga kishini bildiruvchi - *ol*, o‘zga kimsalarni bildirganda esa *olar~ular~anlar* shaklida qo‘llaniladi.

O‘zga kishi birligini anglatadigan kishilik olmoshi *ol~ul* kelishik qo‘shimchalari bilan turlanganda *an-* shaklini oladi: *aqa, am, anty, anda* kabi. Hozirgi o‘zbek tilida *u* olmoshi jo‘nalish, makon, chiqish kelishiklari bilan turlanganda orada - *n-* undoshi hosil bo‘ladi: *unga, unda, undan*. Bular eski o‘zbek tilida *aqa, andm* shaklida qo‘llangan. Biroq o‘zak va qo‘shimcha orasidagi *-n-* “orttirma” emas. U kishilik olmoshining eski turkiy tildagi *-nty* qo‘shimchasi bilan qo‘llangan ko‘rinishining qoldig‘idir: *u-n-da (<a-nty-da), u-n- dan (<a-my-dm//a-my-dan)*.

Ba’zan *biz* olmoshiga *-lar* qo‘shimchasi qo‘shib ham qo‘llanilgan. Masalan: *Bizlar sendin bir mojiza tilar-biz. Agar sen ol mo‘jizan‘i bizga korguzsaq, biz seqa ‘inan ‘ip, c‘in koqul birla seqa iman kelturgay-biz* (RQ. 141b).

Kishilik olmoshlarining turlanishi quyidagicha:

Birligi: *ban~ben; bani-beni; banig-benig; baga~bega~baga man-men-min; mani~meni~mini; manig~menig~minig; maga~mega~maga; manda~menda~minda~minta, mindida, mintada; menidin~minidin*

san~sen; sani~seni~sini; sanig~senig~sinig;
saga~sega~saga; sanda~senda~sinda, sintada, sinida, sintida;
sanidin~senidin~sinitin

ol; ani'; ani'g; aga, agar; anta~anda, antada; anti'n, ani'ndi'n Ko‘pligi:
biz; bizni; biznig, bizig; bizka~bizga, biziga; bizinta~bizinda, biznida,
biznidin

siz, sizlar; sizni, sizlarni; sизиг, sизниг, sizlarnig; siziga, siza, sizlariga, sizlarka; sizinta, sизнда, sizlarda, sizda; siznidin olar; olara'i; olara'ig; olarqa; olarda; olardin Qadimgi turkiy tilda o‘zlik olmoshlari ikkita: *oz* va *kentu~kendu*. *Oz* aslida “jon” degani. U “kishi, shaxs, odam” ma’nosini ham bildiradi. Masalan, “Qutadg‘u bilig”da:

Mugar megzatu keldi emdi bu soz,
Esitkil muni' sen, aya eSgu oz. -
Bunga mos keladi endi bu so‘z,
Sen buni eshitgil, ey ezgu kishi (QB.2678).

“Irq bitigi”da: *Ozuq uzun bolzun* - umring uzun bo‘lsin (iB.47).

Yilan kendu egrisin bilmas, teway boynin egri ter. - Ilon o‘z egrilagini bilmaydi-da, tuyaning bo‘ynini egri deydi (MK.I.147).

Yozma yodgorliklarda *kantu* va *oz* olmoshlari juft holda qo‘llanilib kelishi mumkin, bunda “o‘z o‘zim” degan ma’noni beradi. Masalan: *Kantu ozumuzni kunta ayda oqibiz tidimiz arsar.* - O‘z o‘zimizni Kundan, Oydan yuqori qo‘ygan bo‘lsak (Huast.8-9); *Ay'ig q'il'mcqa irincuka kantu ozumuzni amgatir- biz.* - Yovuz ishlarga, gunohga o‘z-o‘zimizni urib, azoblanamiz (Huast.139-140).

Ko‘rsatish olmoshlari: *bu, ol, osbu~usbu, sul, osu, osul.*

Bu ko‘rsatish olmoshi kelishik qo‘shimchalari bilan turlanganda qo‘shimcha tarkibidagi sonorning ta’sirida *mu-* shaklini oladi. Masalan, OD da: *muni, mundin~mundun.*

Bu ko‘rsatish olmoshining turlanishi quyidagicha:

Birligi: *bu; buni~muni; bunuq~munuq; muqa,*
buyar~muyar; bunda~munda~munta; muntada, muntuda; mundin

Ko‘pligi: *bular; bularni; bularnty; bularqa; bularda; bulardin*

Ol ko‘rsatish olmoshi turlanganda esa *an-* shaklini oladi. Yana OD dan: *anuq, andin~andan.*

Kishilar to‘g‘risida so‘ralganda *kim?*, *kimlar?*, kishilardan boshqa kerak jonli, kerak jonsiz bo‘lsin, *nima?*, *nimalar?* deb so‘raladi. Zamon, yer, son, hol va boshqalar so‘ralganda so‘roq almashadi.

So‘roq olmoshlari: kishilar uchun *kim?*, narsa-buyum, voqeа-hodisalar uchun *naca?*, *na?*, *neku?*, *nelug?*, *nekulug?*, *necuk?*, *necukin?*, *nada?*, *qalти?* (qanday, qay tarzda?), *qayu?*

(qaysi?), *qani?* *qanta?* *qantan?* *qanca?* *qacan?* olmoshlari qo‘llaniladi. Bularning ichida *naca?*, *na?*, *neku?*, *nelug?*, *nekulug?*, *necuk?*, *necukin?*, *nada?* olmoshlarining o‘zagi bir

- hammasi *na~ne?* dan yasalgan. Shuningdek, *qayu?*, *qani?*, *qanta?*, *qantan?*, *qanca?*, *qacan?* olmoshlarining ham o‘zagi bir - *qayu~qanu?* ga bog‘lanadi. *Qacan?* olmoshi *qay+cag+in* dan yasalgan.

Jamlash-belgilash olmoshlari: *qamug~qamag* (hamma), *qamagi* (hammasi), *bari* (bari).

Yodgorliklar tilida bo‘lishsizlik olmoshi *naq* (hech, hech bir).

Foydalilaniladigan adabiyotlar:

1. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
2. A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O’zbek adabiy tili tarixi. T. 1995
3. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
- 22.4. Ishoqov M. va b. O`lmas obidalar. – T., 1989.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www.literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.

10-amaliy mashg’ulot: Fe’ldagi bo‘lishli va bolishsizlik

REJA

1. Fe’ldagi bo‘lishli ko‘rinishlari.
2. Fe’ldagi bolishsizlik ko‘rinishlari.

Bajarilishi:

Bo‘lishsizlik belgisi tinglovchi buyrug‘ining birlik shaklidan keyin qo‘shiladigan *-ma*, *-ma* dir. Bu faqat kelasi zamonga bog‘liq: *alma*, *almaq*.

O‘zga buyrug‘ida bo‘lishsizlik shakliga *-sun*, *-sun* / *-sin*, *- sin* qo‘shimchasi orttiriladi: *almasin*, *almasinlar*.

So‘zlovchining buyruq-istagi almalim, almayim, almayiq shaklida ifoda etilgan.

Bo‘lishsizlik belgisining *-maz*, *-maz* shakli ham bor. U shaxs-son qo‘shimchalari bilan qo‘llanadi. So‘zlovchi birligi *kelmazman*, ko‘pligi

kelmazbiz, tinglovchi birligi *kelmazsan*, ko‘pligi *kelmazsiz*, o‘zga birligi *kelmaz*, ko‘pligi *kelmazlar* deyiladi. Bu affiksning *-mas*, *-mas* varianti ham bor: *kelmasman*.

O‘tgan zamon bo‘lishsizligi: *kelmadim*, *kelmadik*, *kelmadiq*, *kelmadiqiz*, *kelmadilar*.

Kelasi zamon bo‘lishsizligi: *kelmagayman*, *kelmagaybiz*, *kelmagaysan*, *kelmagaysiz*, *kelmagaylar*.

Bo‘lishsiz shart fe’lida so‘zlovchi *kelmasam*, *kelmasak* degan, tinglovchiga *kelmasay*, *kelmasayiz*, o‘zgaga nisbatan *kelmasa*, *kelmasalar* deyilgan.

Bo‘lishsizlikning yana bir belgisi *-siz*, *-siz* affiksidi: *Az'iqsiz kettim*, *Aqcas'iz keldim* degandagi kabi.

Takrorlanib qo‘llanuchi *na* ..., *na* ... inkor bog‘lovchisi ham bo‘lishsizlik ma’nosini bildiradi: *Uyda na kizi bar, na epci bar*.

Bo‘lishsizlik ba’zi hollarda *yoq* so‘zi bilan ham ifodalanadi.

Foydalilaniladiganabiyotlar:

1. Ashirboyev S., Azimov I., Rahmatov M., G‘oziyev A. Eski o‘zbek tili va yozuvi praktikumi, Toshkent, 2006.
2. Насилов В.М. Древнетюркский язык. – М., 1963.
3. А.Muxtorov, U.Sanaqulov. O’zbek adabiy tili tarixi. Т. 1995
4. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
5. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971

Elektron ta’lim resurslari:

1. www.literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.

11-amaliy mashg’ulot: Fe’ldagi vazifadosh shakllar.

Reja:

1. Fe’ldagi vazifadosh shakllar.
2. Sifatdoshlar.
4. Ravishdoshlar.

Bajarilishi:

Yozma yodgorliklar tilida sifatdoshlar quyidagi ko‘rinishda uchraydi:

-*dac’i*, -*daci* / -*taci*, -*taci* affiksli sifatdosh. *Boldaci buzagu okuz ara belgulug*. - Bo‘ladigan buzoq ho‘kizlar orasida belgi beradi (MK.I.480).

-*quci*, -*kuci* / -*guc’i*, -*guci* affiksli sifatdosh. MK da: *barguc’i*

- *yuruvchi*, *boruvchi*, *turguci* - *turuvchi*, *yashovchi*, *tagqa agguci* - *toqqa chiquvchi*, *ewga kirguci* - *uyga kiruvchi*, *bitig bititguci* - *xat yozdirguchi*.

-*asi*, -*asi* affiksli sifatdosh. MK da: *Bu turasiyer tegul* - bu turadigan yer emas, *bu bizga kelasi boldi* - u bizga keladigan bo‘ldi. Taf. da: *yeyasi* - *yeylimadigan*, yemish. Hozirgi o‘zb.: *kelasi*, *olasi*.

-*qu*, -*ku* / -*gu*, -*gu* affiksli sifatdosh. MK da: *bu ya qurgu ogur ermas* - bu yoy quradigan vaqt emas, *ol bizga kelgu boldi*

- u bizga keladigan bo‘ldi. Hozirgi o‘zbek tilida ba’zan tovush o‘zgarishi ham yuz bergen: *aqawa (<aqagu) suw*.

-*gsaq*, -*gsak* affiksli sifatdosh. MK da: *ol er ewga barigsaq-ol* - u kishi uyga boradigan, *ol beru kiligsak erdi* - u bu yerga keladigan edi.

-*gli*, -*gli* affiksli sifatdosh. AH da: *oqigli kisi* - o‘qigan kishi. Hozirgi o‘zb.: *yatigli kisi*, *sewikli~suyukli*.

-*ma*, -*ma* affiksli sifatdosh. MK da: *orma sac* - o‘rma soch, *tikma narj* - tikilgan narsa, *kocurma ocaq* - ko‘chirma o‘choq.

-*r* / -*ar*, -*ar* / -*ir*, -*ir* / -*ur*, -*ur* affiksli sifatdosh. MK da: *Qaynar oguz kecigsiz bolmas*. - Oqar suv kechiksiz bo‘lmas. Buning inkori -*maz*, -*maz* / -*mas*, -*mas* qo‘shimchasi bilan hosil qilingan. QB da: *qarimaz* - qarimaydigan, *korunmas* - ko‘rinmas.

-*mis*, -*mis* / -*mi’s*, -*mis* / -*mus*, -*mus* / -*mus*, -*mus* affiksli sifatdosh. MK da: *qazm’is ari’q* - qazilgan ariq, *barm’is kisi* - borgan kishi.

-*gma*, -*gma* affiksli sifatdosh. Ko‘k turk bitiglarida: *keligma* - keladigan.

Tilimiz tarixida fe’lning ravishdosh shakli quyidagi ko‘rinishda uchraydi:

-*a*, -*a* affiksli ravishdosh: *aca* - ochib, *basa* - bosib, *aga* - ko‘tarilib, *adira* - ayirib, *sanca* - sancha, *bica* - bichib, *kesa* - kesib, *keza* - kezib. Ko‘k turk bitiglarida: *Altun yisig asa kaltimiz*, *Artis oguzug kaca kaltimiz*. - Altun yishni oshib

keldik, Ertish daryosini kechib keldik (Ton.37). MK da: *Etil suw’iaqa turur*.

- Etil suvi oqib turar.

-*u (-yu)*, -*u (-yu)* affiksli ravishdosh. Matnlardan misollar: *Kayik yayu*, *tab’isgan yayu olurur artimiz*. - Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik (Ton.8). *Kisi sozlasu*, *y'ilqi y'izlasu*. - Kishi so‘zlashib, yilqi hidlashib (bir-

birini biladi) (MK.nL114). *Otru ol aw'icga 'iglayu xanqa inca tip otundi.* - So'ng u qariya yig'lab xonga shunday deya o'tindi (AT.283).

-*p* / -*b* affiksli ravishdosh. *baslap* - boshlab, *berip* - berib, *qodup* - qo'yib, *esitip* - eshitib, *tep* - deb. Matnlardan o'rnaklar: *Teway munup qoy ara yasmas*. - Tuya mingan qo'ylar orasiga yashirina olmaydi (MK.III.68); *Qac qata taluyqa kirip, bisar yuz erin barip, asan tukal kelmis erti*. - Necha bor dengizga kirib, besh yuzcha er bilan borib, sog'- omon qaytgan edi (AT.283).

-*pan*, -*pan* / -*ban*, -*ban* affiksli ravishdosh. iB da: *olurupan* - o'tirib, *yatipan* - yotib.

-*maS'ip*, -*maSip* affiksli ravishdosh. MK da: *eSkarmaSip oq atar* - o'ylamayin o'q otar.

Se'rda shunday kelgan: igladi menig

aSaq,

Kormazip ogri' tuzaq. igladim andin
uzaq,

Emlgil emdi tuzaq.

(Yashirin tuzoqni ko'rmay, mening oyog'im ilindi. Uzoq vaqt qiyaldim. Ey sevgilim, endi o'zing davola) (MK.I.361).

Tawgac xann'iq turqusi telim, teqlamazip bicmas. - Tavg'ach xonning ipakligi mo'l, lekin o'lchamay kesilmaydi (MK.I.402).

-*qali*, -*kali* / -*gali*, -*gali* affiksli ravishdosh. MK da: *tutusqali* - tutish uchun, *urgali* - urgani, urish uchun; QB da: *algali* - olish uchun, *tutqali* - tutish uchun, *tergali* - terish uchun.

-*qi'nca*, -*kinca* / -*gi'nca*, -*ginca* / -*quanca*, -*kunca* / -*gunca*, -*gunca* affiksli ravishdosh. MK da: *Okuz aSaqi' bolginca buzagu bas'i bolsa yig*. - Ho'kizning oyog'i bo'lgandan ko'ra, buzoqning boshi bo'lgan yaxshi; QB da: *todmaginca* - to'ymaguncha, *basmaginca* - bosmagunga qadar, *yetmaginca* - yetmay turib.

-*yin*, -*yin* affiksli ravishdosh. *Tasra yoriyur tiyin ku esidip, baliqdaqi tasiqmis, tagdaqi inmis*. - Tashqarida yuribdi, degan xabarni eshitib, shahardagi tashga chiqibdi, tog'dagi inibdi (K.11-12).

-*mati*, -*madi*, -*mati*, -*madi* / -*matin*, -*madin*, -*matin* affiksli ravishdosh. *Bunca isig kucug bertukgaru saqinmati "turk bodun olurayin, urugsiratayin"*, - *ter ermis*. - Shuncha mehnatini, kuchini sarf etganiga ham andisha qilmay: "Turk xalqini o'ldirayin, urug'ini qoldirmayin", - der ekan (K.10); *igidmis qaganiqin sabin almatin yir sayu bardig*. - Tarbiyat qilgan

xoqoningning so‘zini olmayin har yerga ketding (Ka.9).

“Attuhfatu-z-zakiyatу fillug‘atit turkiya”da yozilishicha turkiy harakat nomi ikki xildir: biri - fe’l harakat nomii, ikkinchisi - sifat yoki otga qo‘shilib xoslangan harakat nomilar.

Fe’l harakat nomilaridan biri *-maq*, *-mak* qo‘shimchasini qo‘shish bilan yasalgan turidir. Bu qo‘shimcha shaxs ko‘rsatkichini olmagan fe’llarga qo‘shilib keladi: *almaq*, *turmaq*, *ketmak*, *kelmak*.

RQ da: *barmaq*, *olturmaq*, *aritmaq*, *qopmaq*, *satgin almaq*, *tokmak*, *kuydurmak*, *yemak*.

Fe’lning boshqa bir harakat nomi shaxs ko‘rsatkichini olmagan so‘zlarga -s (-is, -is / -us, -uC) qo‘shimchasini qo‘shib hosil qilingan: *urus* kabi.

Harakat nomi shakli shaxs-son qo‘shimchalari bilan ham qo‘llanadi: *almaqim*, *almaqimiz*, *almaqty*, *almaqty'iz*, *almaqi*, *almaqlari*. Bularning bo‘lishsiz ko‘rinishlari: *almamaqim*, *almamaqimiz*, *almamaqi*.

Foydalilaniladigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O’zbek adabiy tili tarixi. Т. 1995
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв..-Л., 1980.
4. Ashirboev S., Azimov I., Rahmatov M., G`oziev A. Eski o`zbek tili va yozuvi praktikumi. – Т.: Ijod, 2006

Elektron ta’lim resurslari:

1. www.literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

12-amaliy mashg'ulot: Fe'l nisbatlari.

Reja:

- 1.Fe'l nisbatlari.
- 2.Fe'lning orttirma nisbati.

Bajarilishi: Yozma yodgorliklar tilida fe'lning birqalik nisbati -s qo'shimchasi bilan yasaladi.

Fe'lning orttirma nisbati quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-t affiksi. MK da: *ol ani sixtatti* - u uni yig'latdi, *ol ani tilatti* - u uni tilantirdi.

-r, -ur, -ur affiksi. MK da: *ol ani ewdin kocurdi* - u uni uydan ko'chirdi.

-tur, -tur / -dur, -dur / -tir, -tir / -dir, -dir affiksi. MK da: *ol qapug acturdi* - u eshikni ochtirdi, *ol suw tokturdi* - u suvni to'ktirdi. RQ da: *semritur* - semirtiradi, *aruqlatur* - ozdiradi, oriqlatadi.

-qur, -kur / -gur, -gur affiksi. MK da: *ol meni toSgurdi* - u meni to'ydirdi.

-z, -uz, -uz affiksi. MK da: *uragut ogltya sut emuzdi* - xotin bolasiga sut emizdi, *ol suw tamuzdi* - u suv tomizdi.

-duz, -duz affiksi. MK da: *ol tawar alduzdi* - u mol oldirdi, *ol meqa is bilduzdi* - u menga ish o'rgatdi.

Misollar: *Dagi Havva dayim egiz oglan togurur erdi: biri er oglan, biri qiz oglan* (RQ.137b); *Cin padsahmty qizi sordi- kim: Ol qaysi tewa erdi-kim, atasiz, anasiz tugdi* (RQ.141a).

Foydalilaniladigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
- 2.A.Muxtorov, U.Sanaqulov. O'zbek adabiy tili tarixi. T. 1995
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв..-Л., 1980.
4. Ashirboev S., Azimov I., Rahmatov M., G`oziev A. Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi. – Т.: Ijod, 2006

Elektron ta'lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.

13-amaliy mashg'ulot: Ravish yasalishi. Ravishning morfologik usul bilan yasalishi.

Reja:

1. Ravish yasalishi.
2. Ravishning morfologik usul bilan yasalishi.
3. Ravishning sintaktik usul bilan yasalishi.

Bajarilishi: Ravishlar ish-harakatning belgisini, belginining belgisini anglatadi. Ular ish-harakat va holatning qay holda, qay ravishda bajarilayotganligini bildiradi. Yozma yodgorliklar tilida ham ravishlar holat, o'rinn-payt, maqsad, miqdor-daraja ma'nolarini bildiradi.

Morfologik usulda ravishlar quyidagi qo'shimchalar bilan yasalgan:

-la, -la affiksi. MK da: *tunla keldim* - tunda keldim; *Bir tilku terisin ikila soymas*. - Bir tulki terisini ikki bor shilinmaydi.

-ca, -ca affiksi. Ko'k turk bitiglarida: *Akinti kun kalti, ortca qizip kalti*. - Ikkinchı kun keldi, yong'inday qizib keldi (Ton.40). QB da: *tilakca* - tilagancha, *kerakca* - keragicha, *kezikca* - navbat bilan.

-di, -di / -ti, -ti affiksi: *tukati* - tugallik bilan, butkul, *adguti* - yaxshilab, *ariti* - pokizalik bilan. Ko'k turk bitiglarida: *Yelma, qargu edguti urgil*. - Yelma, qorovulni yaxshilab qo'y (Ton.34). *Sabimin tukati esidgil*. - So'zimni tugal eshitgil (Ka.1). ... bu *sabimin edguti esid, qatigdi ttyla* - ... bu so'zimni yaxshilab eshit, diqqat bilan tingla (Ka.1). Yoki iB da: *Qatigti ba, edguti ba*. - Qattiq bog'la, yaxshilab bog'la.

-layu, -layu affiksi. She'rda shunday kelgan:

Iwri'q basi' qazlayu,
Sagraq tolu kozlayu,
Saq'inc qos'i kezlayu,
Tun-kun bila sewinalim.

(Ivriqning boshi g'ozday, tubi ko'z (kosasi)day to'lgan. Qayg'uni uning ostiga ko'maylik-da, kecha-kunduz sevinaylik) (MK.I.126).

Opkam kelip ogradim,
Arslanlayu kokradim,
Alplar basin togradim,
Emdi meni kim tutar.

((Yovga qarshi) g'azabim kelib xezlandim, arslon kabi na'ra tortdim,

botirlarning boshini uzib tashladim, endi menga kim yetadi) (MK.I.146).

-tag~teg affiksi. MK da: *cegurka-teg su* - chigirtkadek lashkar.

Hozirgi o‘zbek tilida ushbu affiks -dek~day~day shakllarida qo‘llanilmoqda: *kokdek~kokday, qoy-dek~qoyday*.

Mazkur qo‘shimcha tarixan *teg-* fe’lidan hosil bo‘lgan. Chog‘ishtiring, QB.151 da: *tilakka tegir* - tilakka yetadi. Hozirgi o‘zb.: *agzi’ asga tegdi deganda* - “og‘zi oshga yetdi deganda” ma’nosini beradi. QB.287 da: *mundag* - bunday. U qo‘shimcha emas, mustaqil so‘z bo‘lgani uchun qattiq o‘zakli so‘zlarga ham -tag~teg shaklida qo‘shiladi.

-sig, -sig affiksi. MK da: *qulsig er* - qul singari kishi, *Bu qari ol oglarnig* - Bu qariya o‘sha o‘g‘lon singari.

Ot gurhidagi so‘zlar kelishik qo‘shimchasini olganda ravishga aylanishi mumkin. Masalan: *ilgaru Santuq yaziqa tagi suladim, taluyqa kicig tagmadim. Birgaru Toquz arsanka tagi suladim, Tuputka kicig [tag]madim.* - Sharqqa - Shantung dashtiga qadar lashkar tortdim, dengizga bir oz yetmadim. Janubga - To‘g‘uz arsanga qadar lashkar tortdim, Tuputga bir oz yetmadim (Ka.3).

Yoki yana bir misol: *Anta otru oguz qopun kalti.* - Shundan so‘ng o‘g‘uz butunlay (taslim bo‘lib) keldi (Ton.16).

Yodgorliklarda -raq, -rak qo‘shimchasi ravishlardagi qiyosiy darajani ta’milagan. Orttirma daraja *ked~ked, ey* singari so‘zlar yordamida ifoda etilgan: *Tilig keS koSazgil, koSazildi bas.* - Tilingni juda saqlagil, boshing ham saqlanadi (QB.173); *Bularda eq ustun Sekantir yurir.* - Bulardan eng yuqorida Sakantir yuradi (QB.127).

Bitiglarda ravishlar juft holda ham qo‘llanilushi mumkin. Masalan, *adguti* “yaxshi, durust” degani, matnda u *adguti ariti* shaklida qo‘llanilib, “ixlos bilan, ehtirom bilan” ma’nosini beradi. Misoli: *Bir ayqi c(a)xsap(a)t(i)g adguti ariti tutu umad(i)m(i)z arsar.* - Bir oylik din qo‘rsatmalarini ezgulik bilan, ixlos bilan tuta olmagan bo‘lsak (Huast.132-133).

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O’qituvchi, 1982.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв..-Л., 1980.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www. literature.uz.

2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.
7. www.natl.uz

14-amaliy mashg'ulot: Ko'makchilar, bog'lovchilar

Reja:

- 1.Qadimgi turkiy tilda bog'lovchilar.
2. Qadimgi turkiy tilda ko'makchilar.

Bajarilishi: Hozirgi o'zbek adabiy tilida uyushiq bo'laklar hamda juft so'zlarda ishlatiladigan va yoki -u bog'lovchilarining o'rnida qadimgi turkiy tilda ...li ...li' bog'lovchisi qo'llanilgan. Misol: *Saqintim, turuq buqali samiz buqali arqda bilsar, samiz buqa, turuq buqa tayin bilmaz armis.* - (So'ng) o'ylab qoldim: “(BiroB) turug‘ buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turug‘ buqa deya bilmas emish [ya'ni semiz buqa bilan turug‘ buqani ajratolmas ekan]” (Ton.5-6); *Bu saw'ig ilig begli xatunli esidip...* - Bu xabarni elig bek va xotini eshitib ... (AYar.281); *Adigl'i toyuzli art uza soqusm'is ermis.* - Ayiq va to'ng'iz tepalik ustida to'qnashibdi (iB.6); *T(a)yrili yakli nada otru suyusmis y(a)ruqli q(a)rali q(a)lti qatilmis yirig t(a)yrig kim y(a)ratmis tipan bilt(i)m(i)z.* - Tangri va iblis nima sabab urushdilar, yorug‘lik bilan zulmat qanday qilib qorishdilar, yerni, osmonni kim yaratganini bildik (Huast.73-75).

Ko'makchilar vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon va shu kabi munosabatlarni bildirish uchun qo'llaniladigan so'zlardir.

Yodgorliklar tilida *birld~bild, ucun, uzd~uzrd, icrd, icindd, ara, otru, tapa~taba, uSu~uzu, basa, soq, qat, asnu, burun, kedin~keSin~keym, baru, tegin~degin, kibi* ko'makchilari qo'llanilgan.

uzd ko'makchisi: *Toquz oguz bodun uzd qagan olurti, tir.* - To'g'uz o'g'uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o'tirdi, - der (Ton.9).

tegin ko'makchisi: *Qirq yilqa tegin bay cigay tuzldnur* - Qirq yilgacha boy bilan kambag‘al tenglashadi (MK.I.333).

“So'ng” ma'nosida *soq, basa, otru* so'zlari, hozirgi “keyin” so'zining

o‘rnida *kedin*, *kend* so‘zlari qo‘llanilgan.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O’qituvchi, 1982.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.-Л., 1980.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www.literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. [http://www.eng.fju.edu.tw/Literary Criticism/structuralism](http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism)
6. www.catuzmu.

15-amaliy mashg’ulot: Yuklamalar, undovlar

Reja:

1. Qadimgi turkiy tilda yuklamalar.
2. Qadimgi turkiy tilda undovlar.

Bajarilishi: Yuklamalar so‘z va gapga qo‘sishimcha ma’no yuklaydi. Ular so‘roq, taajjub, kuchaytiruv va ta’kid, ayiruv, inkor ma’nolarini bildiradi.

Qadimgi turkiy tilda yuklamalar ikki xil ko‘rinishda uchraydi: qo‘sishimcha shakliga kelib qolgan yuklamalar va so‘z-yuklamalar.

Yama yuklamasi ta’kidni bildiradi: *Altaris qagan qazganmasar, udu ban ozum qazganmasar, al yama, bodun yama yoq artaci arti, qazgantuqin ucun, uduguzum, qazgantuqum ucun al yama al bolti, bodun yama bodun bolti.* - Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, uning bilan mening o‘zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo‘q bo‘lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening xushyorligim, zafar qozonganim uchun, el ham el bo‘ldi, xalq ham xalq bo‘ldi (Ton.54-56).

Yodgorliklar tilida *-mu*, *-mu / -mi*, *-mi* so‘roq yuklamasi, ta’kidni bildiruvchi *-la, -la; -cu, -cu; -oq, -ok; -mat, -mat; us* yuklamalari amal qilgan.

-mu, -mu so‘roq yuklamasining misoli: *Qagan-mu qisayin tadim.* - Xoqonni-mi qistayin dedim (Ton.5). Ayur: *kormadiq- mu bu xaqan yuzin.* - Aytur: Ko‘rmadingmi bu xoqon yuzini? (QB.79).

She’rda shunday kelgan:

Alp Er Toga oldimu,
Esiz azun qaldi'mu,
Ozlak ocin aldimu,
Emdi yurak yirtilur.

(Alp Er To‘nga (Afrasiyob) o‘ldimi, Esiz dunyo qoldimi, Dunyo undan o‘chini oldimi, Endi yuraklar yaralanmoqda) (MK.I.77).

-*oq*, -*ok* yuklamasining misoli:

Taqi ma heku ersa arzu tilak,
Bayat-oq bolu bersu arqa yolak. -

Tag‘in qanday tilak va orzularing bo‘lsa, xudoning o‘zigina madadkor bo‘lavserin (QB. 118).

us yuklamasining misoli: *E bilga, ozum us tapugc'i seya.* - Ey dono, o‘zim sening xizmatingdadirmam (QB.200).

-*mat*, -*mat* yuklamasining misoli: *Seni sen-mat oggil, kesildi sozum.* - Seni sening o‘zinggina hamd qil, so‘zimni kesdim (QB.32).

“Chig‘atoy turkiysi”da bular bilan bir qatorda *aya*, *xud*, *ham*, *a* yuklamalari ham amal qilgan. Ayrimlariga misol keltiramiz.

-*la*, -*la* yuklamasi. Husayn Boyqaro she’ridan:

Ey kogul gardun baliyat tasini yagdurdi-la,
Har taraf sabrim uyi divarini sindurdi-la (Maj. 142).

Ushbu yullama ayrim o‘zbek shevalarida hozir ham ishlatiladi. Masalan, andijon shevasida: *Bu xabarn'i bar'ip-la aytdim.*

Foydalilanadigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O’qituvchi, 1982.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв..-Л., 1980.

Elektron ta’lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism.
3. http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html.
4. http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.

16-amaliy mashg'ulot: Sintaksis. So'z birikmalari tahlili.

Reja:

- 1.Otli birikmalri.
2. Fe`lli birikmalar.
3. So'zlarning birikish usullari.

Bajarilishi: So`z birikmalari. qadimgi turkiy tildagi so`zlar o`zaro birikib, ma`lum bir so`z birikmasini tashkil etgan va ma`lum fikrni yoki uning ayrim elementlarini ifodalagan. Bu so`z birikmalarining biri hokim boshqaruvchi so`z bo`lib, ikkinchisi tobe so`z bo`lgan va hokim so`z tomonidan boshqarlgan.

Boshqaruvchi so`zning xarakteriga ko`ra, so`z birikmalarini ikki gruppaga bo`lish mumkin:

1. Otli birikmalri. 2. Fe`lli birikmalar.

1. Otli birikmalarda boshqaruvchi so`z ot bo`lib, u boshqarib kelayotgan so`z ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh bo`lishi mumkin:

Turuq bodun (Tun, 1) turk xalqi. Samiz buqa, turuq buqa (Tun, 5). Aki, uch kisiligin tazib bardi` (Kt, 41) ikki uch kishi bilan kochdi. Ol aki kisi bar arsar (Tun, 10) u ikki kishi bor ekan ... udu`zu`g`ma ulug`i (Tun, :) uyushtiradigan ulug`i.

Fe`lli brikmada boshqaruvchi so`z fe`l yoki uning funktional shakllari sifatdosh, ravishdosh, shart fe`li, xarakat nomi bo`lib, unga tobe bo`lib boshqarilib kelayotgan so`z ma`lum kelishik yoki ko`makchi bilan birikib kelgan ot yoki otlashgan so`z, olmosh, ravish yoki ravishdosh, shart fe`li bo`lishi mumkin: qag`an qi`sdim hoqonni qo`lga oldim.

Qadimgi turkiy tilda so`z birikmalarini tashkil etgan bo`laklarini o`zaro aloqaga kirish usuliga ko`ra 3 turga bo`lish mumkin.

1. Bitishuv. So`zlar hech qanday grammatik vositalar (kelishik qo`shimchasi va ko`makchi) yordamisiz o`zaro aloqaga kirib, so`z birikmasini tashkil etadi. Bunday so`z birikmalar mazmun va intonatsiya

yordami bilan o`zaro birikadi. quyidagi so`z tarkumlari bitishuv yo`li bilan so`z birikmasini tashkil etgan:

1). Ot bilan ot: türűq bodun (Tun, 1), Ögűm katun (Kt, 49(9) ona Xatun. Türk sir bodun yärintä (Tun, 3),

2). Ot bilan fe`l: Tabg`ach ... bas tuman su kalti (Kt, 25)

Mag`m korgan k'shglap (Kt 48(8), Ol sub qodn bardnmiz (Tun, 27) u suvning quyi tomoni bilan bordik, 2. Boshqaruv. Tobe so`z ma`lum grammatik vosita (kelishik shakllari yoki ko`makchilar) orqali bosh so`zga birikadi. qadimgi turkiy tilda bosh kelishikdan tashqari tushum, jo`nalish, o`rin chiqish, vosita kelishiklari bo`lib, tobe so`z ma`lum bir kelishik affikslari yordami bilan bosh so`zga bog`lanadi:

a). tushum kelishigi — g` (ig — ug`, —ug ('sh) — in, vositasida: bodun'ug'

b) junalish kelishigi — ka (ka, — taru), — garu,- — a, — a vositasida: On tunke ... bardi`mi`z (Tun 26) — tunda bordik. Ilgari quru`garu sulap tarmish (Kt, 12)

B) urin — chiqish kelishigi — da, da, (ta, ta) vositasida; Tabgachda adrultu (Tun 2). Orlanu` - birla tashti`n tagta ari`kta ilinguka bardi`. (Oyo, 608 (7 — 8) — O'g`li bilan chetga, togda, daryoda sayr qilishga bordi.Oguzda korug kalti (Tun,8) — Ogizdan kuzatuvchi keldi.

g) vosita kelishigi — n, —i`n, — in,—un, — un vositasida: Yuz artik oqun urti` (Kt,32) — yuzdan ortik o'k bilan urdi.Kul tagin yadagi`n tagdi.

Ot yoki ot ma`nosidagi so`zlar kumakchilar bilan birikib, xokim so`zga bog`lanadi. qadimgi turkiy tilda quyidagi kumakchilar qo'llaniladi: birla, asha, tana, uza,sayu, ara,kisra,: sakiz tuman (bir)la songushdim.

3. Moslashuv. Qadimgi turkiy tilda ega bilan kesim, hozirgi zamon o'zbek tilidagi kabi, shaxs va sonda o`zaro moslashgan.

Ammo bunda quyidagicha o'ziga xoslik bo`lgan:

1. Uchinchi shaxs ot kesimda ko'pincha ol bog'lamasi kesimlik belgisi bo'lib, ega bilan kesim munosabatini ifodalaydi. Ashu` nagu ol — ovqati nimadir? Bilga Tonyu'quq anyi`g ol, o'z ol, — anglar (Tun, 34) — Bilga To'nyuquq zo'r, usta — anglar.

Turkiy izofa. Turkiy izofa ikki otning aniqlovchi va aniqlanmishlik aloqasiga kirishuvidir. Odatda birinchi ot aniqlovchi, keyingi ot esa aniqlanmish bo'ladi. Qadimgi turkiy tilda turkiy izofani ko'proq uchinchi turi (belgisiz shakli) qo'llangan:

Turuk bodun(Kt:25), Ko'gman yar (Kt.20). Izofaning ikkinchi turi (aniqlovchining belgisiz kelishi) kamroq uchraydi: Turuk oguz baglari (Kt.). Turkiy izofaning birinchi turi (aniqlovchi va aniqlanmishning belgili kelishi) Qadimgi turkiy tilda kam qo'llanadi;

Turuk bodunun ali torusun - Turk xalqining eli va qonun — qoidalari. Sintaksis. Har bir tilning, shu jumladan o'zbek tilining gap qurilishi, so'z birikmalari, gap bo'laklari, ular orasidagi mazmun va grammatick aloqalar o'zoq taraqqiyot qonunlari asosida va boshqa tillarning ta'siri tufayli ro'y beradi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Rahmonov N., Sodiqov Q. O zbek tili tarixi. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O'qituvchi, 1982.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских runических памятников VII-IX вв.-Л., 1980.

Elektron ta'lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.

17-amaliy mashg'ulot: Gap bo'laklari

Reja:

- 1.Qadimgi turkiy tilda kesimning ifodalanishi.
1. Qadimgi turkiy tilda eganing ifodalanishi.
2. Qadimgi turkiy tilda to'ldiruvchining ifodalanishi.
4. Qadimgi turkiy tilda aniqlovchining ifodalanishi.
5. Qadimgi turkiy tilda holning ifodalanishi

Bajarilishi: Gap bo'laklari. ega bosh kelishik shaklsyda bo'ladi. Ammo qadimgi turkiy tilda har qanday bosh kelishikdagi so'z ham ega bo'la olmaydi: Qag'ani` su tashiqdi` (Tun, 33) Hoqoni lashkar bilan yo'lga chiqdi.

Kesim. vazifasida fe`lning turli zamon va mayl shakllari, funksional shakllari qo'llanib, fe'l kesimli gaplarni tashkil etgan. Ot kesimli gaplarning... kesimi ot, sifat, son, olmosh, ravish orqali ifodalangan. Bu xil kesimlar orqali turli zamon, mayl va modal munosabatlarni ifodalash uchun bog'lamalar va shu vazifadagi yordamchi so'zlar qo'llangan.

To'ldiruvchi. To'ldiruvchilar hozirgidek, vositasiz yoki vositali bo'lib, ot va ot ma`nosidagi so'zlar bilan ifodalangan., Bu davrdagi to'ldiruvchiga xos xarakter li xususiyat quyidagichadir: To'ldiruvchi vazifasida ayrim kelishik shaklsi bilan hakltshngan so'zlar gan, bu shakllar hozir ishlatilmaydi.

Uru` OG`LON, qul bo'lti`, silig ki`z kung bolti`.

Aniqlovchi qadimgi turkiy tilda, hozirgidek, aniqlovchilar sifat, son, olmosh, bilan ifodalanadi: Silig ki`z (Kt) chiroyli qiz. Kun batsiqdagi so'g'd (Kt) Ardar odka (Kt) unday paytda.

Izohlovchi. Ot bilan otni aniqlash yodnomalarda keng qo'llanadi. Bunday izohlovchilar. qarindosh, unvon, millat, belgi xususiyat va boshqa munosabatlarni ifodalaydi: O'gum qatun (Kt, 49(9) onam Xotun . Qadimgi turkiy tilda hol ot, son, ravishdosh, olmoshlar orqali ifodalaniladi. Turk qag'an Otukan yish o'lursar (KT) Turk hoqoni Utikan yaulovida bo'lsa. Ol sub qo'di` bardi`mi`z (Tun) u suvni qo'yilab bordik. Ancha tamis (KT) shunday debdi.Kultegin ozincha kargak bolti` (KT) Kultigin o'z ajali bilan o'ldi. Tiru olu yoro`yur arti`g (KT) Tirilib, o'lib yurar edik.

Uyushiq bo'laklar Qadimga turkiy tilda gapning bosh bo'laklari ham, ikkinchi darajali bo'laklar ham uyushib kelishi mumkin: Bilgasi, chabu'si' ban o'q artim (Tun,7) Allomasi, chovugdi men o'zim edim. Turuk bodun olti', alki'nti, yo'q bolti' (Tun,3) Turk xalqi o'ldi, sarson bo'ldi, yo'q bo'ldi..

Ajratilgan bo'laklar. qadimgi turkiy tilda ajratilgan gap bo'laklari ham uchraydi. Ajratilgan gap bo'laklari ifodalangan ma'noni ajratib, ta'kidlab ko'rsatish uchun stilistik vosita bo'lgan. Bu usul quyidagicha amalga oshirilgan: Turuk qara qamug' bodun ancha tamis (Kt, 8 9), ban o'zum bilga To'nyo'quq.

Gap bo'laklarining tartibi. Qadimgi turkiy yodnomalarning xil xususiyatini urganish bu' tilning ancha ishlangan adabiy til ekanini ko'rsatadi. Bu tilda har bir gap bo'lagi ma'lum tartibga ega. Bu tartib hozirgi zamon turkiy tillaridan deyarli farq qilmaydi.

Ega odatda kesimdan oldin , kesim esa gap oxirida keladi. Gapni uyushtiradi, yakunlaydi. Aniqlovchi aniqlanmishdan, hol va to'ldiruvchi kesimdan, ravish holi fe'l kesimdan oldin qo'llanadi. Qadimgi turkiy yodnomalar tilida qo'llangan gaplarning chegarasi kesimlarning o'rniga va ularning mazmuniga ko'ra belgilanadi, gaplarni- biriktiruvchi bog'lovchilar deyarli qo'llanmaydi, Bog'lovchi vazifasidagi vositalar kam qo'llanadi, gaplar orasida tinish belgilar ishlatilmaydi.

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O'qituvchi, 1982.
3. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв.-Л., 1980.
4. Marsel Erdal. A grammar of old Turkic. -Brill. 2004.

Elektron ta'lim resurslari:

1. www. literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.

18-amaliy mashg'ulot: Qadimgi turkiy tilda gap qurilishi tahlili

Reja:

1. Parataksis konstruktsiyalar ing.
2. Gipotaksis konstruktsiyalar.

Bajarilishi: Qadimgi turkiy tilda qismlari orasida logik munosabati ma'lutm darajada differentsiallashgan konstruktsiyalar bor.

Qadimgi turkiy tilda gap ma'lum darajada hozirgi zamon o'zbek tilida qo'llanuvchi qo'shma gaplar ga yaqin turadi. Ular o'zaro logik va grammatik aloqasiga ko`ra, ikki katta guruhn tashkil qiladi;

1. Parataksis konstruktsiyalar.
2. Gipotaksis konstruktsiyalar.

Parataksis konstruktsiyalar hozirgi turkiy. tillardagi ayrim boglovchisiz va bog'langay qo'shma gaplarning shakllanishiga asos bo'ladi. Bunday konst — ruktsiyalarni tashkil etgan qismlar (gaplar) logik jixach'dpp bir —biriga bog'langan bo'lsada mazmunan mustaiqil bo'ladi. Ularning tarkibiy qismlari o'zaro, grammatikatasiz bog'lanadi, hozirgidek teng bog'lovchilar Gipotaksis konstruktsiyalar esa hozirgi zamon tilida bor (Vositalarsiz va ergash gapli qo'shma gaplarning shakllanihiga asos bo'ladi. Bu xil konstruktsiyalarni tashkil etgan qismlar mazmunan. bir — biriga zinch bog'lanadi, birining mazmunidan ikkinchisi kelib chiqadi. Parataksis konstrukpiyalar, Qadimgi yodnomalar tilining asosini tashkil qiladi. Bu xil konstruktsiyalarni tashkil etgan sodda gaplar tuzilishyga ko'ra oddiy bo'lib, ular umumiylar fikrni ifodalash uchun xizmat qiladi, mazmunan va shaklan bir —biriga tobe bo'lmaydi, ammo umumiylar fikrni ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu xil sodda gaplar asosan sanash ohangi bilan talaffuz etiladi.

1. Parataksis kostruktsiyalar bir paytda yoki ketma —ket ro'y bergan yoki mavjud bo'lgan voqealarni — hodisa, belgi — xususiyatlarni ifoda etadi:
 - a) sodda gaplarning kesimi ot kesim yoki fe'l kesim bo'lib, odatda ular zamonni ifodalaydi: Udar Sangun kalti, Tabgach qag'anta Isyi Likang kalti, bir tuman ari`, altun, kumush: kargaksiz kalurti (Kt, 52) Udar

Sangun keldi; Tabgach hoqondan Isyi Likang; keldi, bir tuman ipak, oltin, kumushni haddan ortiq keltirdi.

b) ketma —ket ro'y beradigan voqeа— hodisalar, belgi xususiyatlarni ifodalovchi konstruktsiyalarni tashkil etgan sodda gaplarning qismlari shaklan bir xil zamonga oid bo'lsa ham, mazmunan hodisa yoki xususiyat ketma —ket ro'y beradi: akinti O'gdbara Yamtar boz ati` binip tagdi, ol at anta olti; uchunch Yag'in, Silig bagin kadimtshg toru`g at binip tagdi, ol' at anta olti

Parataksis konstruktsiyalarning tarkibidagi sodda gaplarda voqeа —hodisa, belgi xususiyatlarning bir —biriga zidligi, nomuvofiqligi ifodalanadi yoki ular qiyoslanadi.

a) Zidlik, nomuvofiq -Toquz oguz bodun kantu bodunum arti, tangri yar bo'lga'qi uchun yagi bolti — (Kt) To'qqiz o'giz xalqi o'z xalqim edi, ko'k, yer fitnaga to'lgani uchun, dushman bo'ldi Allig bodun artim, alim amti qani? (Kt,9) Davlatli xalq edim, davlatim endi qani?

b) Qiyoslang: Tangri kuch bartuk uchun qangi'm qag'an susi boritag armis, yag'isi ko'nitag armis (Kt,12) tangri kuch bergani uchun otam hoqonning lashkari bo'riday ekan. Yagimiz tagra uchoq tagirti, biz shag artimiz (Tun,8)

Gipotaksis konstruktsiyalar. Qadimgi turkiy yodnomalarda shunday murakkab gap konstruktsiyalari ham uchraydiki, bunday konstruktsiyalarni tashkil etgan sodda-gaplar mazmunan bir —biriga bog'liq bo'ladi, biri ikkinchisini mazmunan to'ldiradi yoki izohlaydi. Shuning uchun ham bunday konstruktsiyalarni tashkil etgan gaplar o'zaro maxsus intonatsiya bilan bog'lanadi yoki bu xil gaplarni biriktirish uchun maxsus bog'lovchilar yoki bog'lovchi vazifasidagi vositalar (fe'l shakllar, kelishik va b.) qo'llanadi. Shunga ko'ra gipotaksis konstruktsiyalar ikki turga bo'linadi:

1. .Bog'lovchisiz gipotaksis konstruktsiyalar.

2. .Bog'lovchili gipotaksis konstruktsiyalar.

1. BOG'LOVCHISIZ gipotaksis konstruktsiyalar. Gipotaksis konstruktsiyalarni tashkil etgan qismlar (gaplar) o'zaro grammatik boglovchilarsiz intonatsiya vositasida birikadi. Ammo qismlarni bir-biriga bog'lash uchun ba'zi leksik

elementlar ham xizmat qiladi. . Bunday konstruktsiyalar orqali quyidagi mazmun munosabatlari ifodalanadi:

- 1) Sabab natija. Gipotaksis konstruktsiyani tashkil etgan qismlarning birinchisi sababni, ikkinchisi esa undan kelib chiqadigan natijani ifodalanadi. Sabab — natija ifodalangan konstruktsiyalarni tashkil etgan qismlar fe'l kesim yoki ot kesim bo'lishi mumkin: Yarg'un kolta buzdimiz, arkin azqina ari tazip bardi.
 - 2) Payt. Gitsotaksis konstruktsiyaning . tarkibidagi birinchi qism ikkinchi qismdan anglashilgan mazmunning ro`y berish paytini ifodalaydi: qara kolta sungushdimiz, Kul tagin bir qirq yashayur arti.
 - 3) Sabab. Gipotaksis konstruktsiyaning ikkinchi qismi birinchi qismidan anglashilgan mazmunning ro`y berish sababini ifodalaydi; ...angar koru biling, turk amti bodun baglar yang'ltachisiz
 - 4) Izohlash, Gipotaksis konstruktsiyaning` ikkinchi qismi birinchi qism tarkibidagi biror bo`lakning mazmunini izohlaydi, aniqlaydi yoki to`ldiradi: Sak'sht'sh; turuk, buqalm samiz buqalm arqda bilsar, samiz buqa turuq buqa tayin bilmaz armis
2. Bog`lovchili gipotaksis konstruktsiyalar(ergash gapli konstruktsiyalar) Gipotaksis konstruktsiyalarning birinchi qismi ikkinchisiga bog`lovchi yoki bog`lovchi vazifasidagi vositalar —sifatdosh, ravishdosh, shart fe`li, kelishik shakllari, nisbiy olmoshlar orqali bo'g'lanishi mumkin. Shuning uchun bu xil konstruktsiyalar hozirgi ergash gapli konstruktsiyalarga o`xshasa ham, mazmuni bog`lovchi va bog`lovchi vazifasidagi vositalarning o`ziga xosligiga ko`ra, bunday konstruktsiyalardan farq qiladi.

Gipotaksis konstruktsiyalarni tashkil etgan gaplarni, mazmuni va ayrim grammatik belgilariga ko`ra, ergash va bosh gaplarga bo`lish mumkin.Ergash va bosh gaplar o`zaro quyidagi vositalar yordamida bog`lanadi:

1. Sifatdosh orqali. Sifatdosh o`zi yolg`iz yoki biror vosita bilan (ko`makchi yoki kelishik shaklsi ergash va bosh gaplarni biriktiradi) yolg`iz sifatdosh shakli orqali: achumiz apamiz tutmush yar sub idisiz bolmazun tayin.b) sifatdosh va uchun ko`makchisi orqali: Tangri kuch bartuk uchun qan'gim qag`an susi boritag armis.

2. Shart fe`li orqali. Shart fe`li shart, to`siksizlik, payt munosabatini ifodalagan gipotaksis konstruktsiyalarning qismlarini biriktirish uchun qo`llanadi: Kul tagin yo`q arsar, qo`p oltachi artigiz.
3. Nisbiy olmoshlar yordami bilan, Nisbiy olmoshlar (nang,— nang, qachan) ergash gapni bosh gapga bog`lash bilan birga to`siksiz, payt, to`ldiruvchi ergash gap hosil qiladi: qachan anta tagip, ilinchu mangi ishin arturduqta otru.
4. Ravishdosh orqali. qadimgi turkiy tilda ravishdoshning turli shakllari qo`llanib, shulardan ip va uning turli variantlari shaklsi ergash gapning kesimi bo`lib keladi hamda bog`lovchi vazifasida ishlatiladi: Uza kalmis susin Kultagin agnt'sh, at ongara bir og`ush alpagu on arit, Tonga tagin yog`nnta, agirip olurtimiz.
5. Bog`lovchilar orqali. qadimgi turkiy tilda quyidagi bog`lovchi vazifasidagi va yordamchi so`zlar ergash gapni bosh gapga bog`lash uchun xizmat qiladi) bog`lovchi vazifasidagi ani uchun antagan'sh uchun so`zlari orqali. Buyruqi yama bilga armis - arinch, baglari yama' tuz armis, ani uchun alig ancha tutmis arinch.b) bog`lovchi vazifasidagi tayin va uning variantlari orqali. Bunday holda ergash gapning kesimi buyruq fe`li orqali ifodalanadi: So'g`dak bodun atayin tayin, Yinchu o'g'uzug kacha Tamir qapig`ka tagi suladimiz. Ergash gapli qo`shma gaplarning tuplari 1. Maqsad ergash gapli konstruktsiya, Maqsad ergash gap gipotaksis konstruktsiyalarni tashkil etgan qismlarning biri ikkinchisidan anglashilgan mazmun nima maqsadda ro`y beryshini ifodalaydi tayin va uning variantlari vositasida bosh gapga bog`lanadi. Bu bog`lovchi ergash gapning birinchi yoki uchinchi shaxs shaklsidagi buyruq fe`li orqali ifodalangan. Ot kesim bo`lganda esa bo`lza-yo`q bog`lamasini. oladi. Bodunug` igidayin tayin, yo`g`aru... suladim] (Kt,28).
2. Payt ergash gapli konstruktsiya. Payt ergash gap bosh gapdan anglashilgan mazmunning ro`y berish vaqtini ifodalaydi va bosh gapga o`rin payt, chiqish kelishigi shakli orqali bog`lanadi, Bunda ergash gap kesimi sifatdosh orqali ifodalanib, ot kesim bo`lmoq bog`lamasini oladi: achim qag`an ali qamshag` boltuqishta, bodun olug iklig Izgil bodun birla bormoqdamiz.

3. Sabab ergash gapli konstruktsiya. Sabab ergash gapni tashkil etgan gap bosh gapdan anglashilgan harakat — holatning ro`y berish sababini ifodalaydi, ergash gapni bosh gapga bog`lashda uchun ko`makchisi xizmat qiladi. Bu xolatda ergash gap kesimi sifatdosh yoki ot, sifat va bor so`zi orqali ifodalanadi Tangri yarliqadukun, uchun qagan olurt`i (Kt,9).

4. Shart ergash gapli konstruktsiya, Shart ergash gap ,bosh gapdan anglashilgan mazmun qanday shart— sharoitda ro`y berishini ko`rsatadi va kesimi shart fe`li yoki ot bilan ifodalanadi, Yozma yodgorliklarda bu fe`l har uchada shaxs uchun bir xil shaklda qo`llanadi. Kesimi shart fe`li orqali ifodalangan shart ergash gap: Uza tangri basmasar, asra yar talinmasar, turuq bodun, alingin. torungin kim artati? (Kt) kesimi ot orqali ifodalangan shart ergash gap: Kultagin yo`q arsar, qo`p oltachi artigiz.

5. Aniqlovchi ergash gapli konstruktsiya. Yodnomalarda aniqlovchi ergash gapning maxsus turi uchraydi va bevosita o`zi aniqlab kelayotgan otning oldida qo`llanadi. Bu xil ergash gaplar bosh gap tarkibiga kiradi, tashqi intonatsion tomondan bir gap sifatida o`qiladi: Kang'imiz achimiz qazganmasar budun at', kusi yo`q bo'lmazen tayin turuq bodun uchun tun udimaditim kuntuz olurmadim.

6. To`ldiruvchi ergash gapli konstruktsiya. To`ldiruvchi ergash: gap bosh gap tarkibidagi olmosh to`ldiruvchi yoki fe`l — kesimning ma`nosini izohlaydi va bosh gap mazmunini to`ldiradi: a) ...nang nang sabim arsar, banggu tashqa urtim (Kt) tap, tayin yordamchilari bilan ...bodunum kozi qashm yablaq bo`ltachim tap saqinti

Bir necha ergash gapli konstruktsiyalar. Qadimgi yodnomalar tili ma`lum darajada shakllangan yozma adabiy til edi. Shuning uchun ham bu yodnomalarda qo`shma gapning turli shakllari bir necha ergash gapli qo`shma gaplar, ergash va bog`lovchisiz gaplarni o`z ichiga olgan murakkab sostavli qo`shma gaplar qo`llanadi.

Yodnomalarda bir necha ergash gapli qo`shma gapning har ikki turi (bir tipli va turli tipli) qo`llanadi:

a) Uza tangri basmasar asra yar talinmasar turk bo`dun aliling toruning kim artati (Kt, 22) Murakkab tarkibli konstruktsiyalar. Tarkibi ham

gipotaksis, ham parataksis tipli konstruktsiyalardan tuzilgan murakkab sostavli qo'shma gaplar uchraydi: Tangri kuch bartuk uchun qang'im qag'an susi boritag armis; yag`isi qonytag armis (Kt, 12)

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov F., Shukurov Sh. K-Maxmudov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.
2. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O'qituvchi, 1982.
3. Кононов А.Н. Grammatika языка тюркских runicheskix pamyatnikov VII-IX vv.-L ., 1980.

Elektron ta'lif resurslari:

1. www. literature.uz.
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Structuralism>.
3. <http://www.brocku.ca/english/courses/4F70/struct.html>.
4. <http://www.utpa.edu/faculty/mglazer/Theory/structuralism.htm>.
5. http://www.eng.fju.edu.tw/Literary_Criticism/structuralism
6. www.catuzmu.

Kursining tayanch iboralari

1. O`zbek tili tarixi.
2. O`zbek adabiy tili tarixi.
3. Qadimgi turkiy til.
4. Til tarixini davrlashtirish.
- 5.O`rxun-Enasoy yodgorliklari.
6. Uyg`ur yozuv yodgorliklari.
- 7.O`rxun-Enasoy yozuvi (turk-run yozuvi)
8. Qadimgi uyg`ur yozuvi
9. Braxmiy yozuvi
10. So`g`d yozuvi.
11. Moniy yozuvi.
12. Qalin unlilar.
13. Lablangan unlilar.
14. Tor unlilar.
15. Lab undoshlari.
16. Sonor undoshlar.
17. Til oldi — tish undoshlari.
18. Til o`rta va til opqa undoshlari.
19. Tanglay uyg`unligi.
20. Lab uygunligi.
21. Singarmonizm
- 22.Otdan ot yasovchi
qo`shimchalar.
- 23.Fe`ldan ot yasovchi
qo`shimchalar.
- 24.-t ko`plik yasovchi
qo`shimchasi,
25. III shaxs egalik yasovchi
qo`shimchasi,
26. Qaratqich kelishigi.
27. Tushum va jo`nalish kelishiklari. .
28. O`rin va chiqish kelishiklari.
29. Sifat yasovchilar. Fe`ldan sifat yasovchi qo`shimchalar.
30. Otdan sifat yasovchi qo`shimchalar.
31. Sifat darajasi yasalishi.
32. Fe`l yasovchilar.
- 33.Fe`llarda daraja hosil qilinishi.
34. ma, ma qo`shimchalar.
35. Buyruk va istak shakllarining yasalishi.
36. Sifatdosh yasovchilar.
37. Sifatdoshlarning otlashuvi.
- 38.Maqсад ravishdoshi.
39. -cap, -cap qo`shimchasi
40. Taqsim son
41. Jamlovchi son
42. Tartib sonlarining yasalishi.
43. O`zlik olmoshlari.
44. Co`poq olmoshlari.
- 45.Birgalik va belgilash olmoshlari.
46. Otdan ravishga ko`chgan so`zlar
47. Fe`ldan ravishga ko`chgan so`zlar
- 48.Ravish yasovchi qo`shimchalar.
50. Bog`lama vositalar.
51. — azu bog`lovchisi.
52. — tapa ko`makchisi.
53. Qo`shma gaplar.
54. Payt munosabati.
55. Konstruktsiyalarda zidlik va qiyoslash.
56. Bog`lovchisiz gipotaksis konstruktsiyalar

- 57. Ergash gapli konstruktsiyalar
- 58. Sifatdosh orqali bog`lanish
- 59. Shart fe'll orqali bog`lanish
- 60. Ravishdosh orqali bog`lanish
- 61. Bog`lovchilar orqali.
bog`lanish

GLOSSARIY

1. O`zbek tili tarixi – o`zbek tilining turkiy tillardan ajralib, mustaqil taraqqiy etishini yoritadigan fan.
2. O`zbek tilining tarixiy grammatikasi – o`zbek tilining fonetik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik tizimini o`rganuvchi o`zbek tili tarixinining uzviy qismidir.
3. O`zbek tili tarixiy grammaticasining manbalari - tarixiy grammaticada tahlil qilish, xulosa chiqarish uchun asos bo`ladigan til faktlarini tashuvchi o`zbek tilida yaratilgan yozma yodgorliklar.
4. O`zbek adabiy tili tarixi – o`zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyotini, normalarini tarixini o`rganadigan o`zbek tili tarixinining uzviy qismi.
5. Eski o`zbek adabiy tili – XIV asrlarda shakllana boshlagan va XV asrda rivojlangan hamda XX asrning boshlarigacha qo`llangan adabiy til normalaridan biri.
6. Tarixiy fonetika – o`zbek tili fonetik tizimining taraqqiyot tarixini o`rganadigan o`zbek tili tarixiy grammaticasining bir bo`limi.
7. Eski o`zbek yozuvi – arab alifbosi asosidagi o`zbek yozuvining normalaridan biri.
8. Fonetik tizim (sistema) – o`zbek tili va uning taraqqiyoti davridagi unli va undoshlar, fonetik qonuniyatlar, urg`u hamda intonatsiya kabi barcha fonetik hodisalarining jamlanmasi.
9. Unlilar tasnifi – og`iz bo`shilig`ida tilning harakati hamda og`izning ochilish darjasи, lablarning ishtirokiga ko`ra unlilarni guruhlarga ajratish.
10. Yumshoq unli – old qator unli
11. Qattiq unli – orqa qator unli
12. Singarmonizm – unlilar uyg`unligi qonuni
13. Palatal singarmonizm – unlilarning tanglay (old qator, orqa qator) uyg`unligiga asoslangan singarmonizmning turi.
14. Unlilarning birlamchi cho`ziqligi - turkiy so`zlarning birinchi bo`g`imida qayd qilinadigan unlilarning tabiiy cho`ziqligi.
15. Unlilarning ikkilamchi cho`ziqligi – so`zdagi biror undosh tovushning kuchsizlanish va tushib qolishi hisobiga yuz beradigan cho`ziqlik.
16. So`z turkumi – so`zlarning leksik–grammatik xususiyatlari bo`lib, so`z ma'nosи, morfologik kategoriyalar egaligi, sintaktik vazifasi jihatdan guruhlanishidir.

17. Grammatik kategoriya – bir tizimdagi shakl (forma)lar jami, u odatda shakllanmagan va shakllangan so`z shakllarining ziddiyatidan (oppozitsiyasidan) hosil bo`ladi.
18. Kelishik kategoriyasi – aslida otning fe'liga tobeligini ta'minlaydigan so`z shakllari jami.
19. So`z shaklsi (shakli) – leksik ma'no, grammatik ma'no va uni ifodalash usullari yig`indisi.
20. Kelishik qo`shimchalarining belgili-belgisiz qo`llanishi – kelishikli qo`shimchaga ega bo`lganligini (aslida 20-yillarda «belgi» termini «qo`shimcha» ma'nosini anglatgan) yoki ega bo`limganligini bildiradi.
21. Sifat darajalari – sifatlarda belgi miqdorining ifodalanishini bildiruvchi grammatik shakllar jami.
22. Oddiy daraja – belgining kamligini va ortiqligini hosil qilish uchun negiz vazifasini bajaruvchi shakl, belgi neytral aks etadi.
23. Belgining kamligi - sifat leksemasiga xos bo`lgan asosiy belgini emas, balki boshqa sifatdagi belgining qisman aks etishini bildiradi.
24. Belgining ortiqligi- belgining odatdagi me'yordan ortiq ekanligini yoki kuchaytirib berilishini ifodalovchi shakl.
25. Sonning ma'no turlari – sanoq, tartib, dona, chama, jamlovchi, taqsim sonlari.
26. Sonning tuzilishiga ko`ra turlari – sodda, murakkab, kasr sonlari.
27. Olmosh – ot, sifat, son va boshqa so`zlarning mavjudligini bevosita ifodalamay, ularning mavjudligini ko`rsatuvchi mustaqil so`z turkumi.
28. Kishilik olmoshlari – shaxslarni ko`rsatadi.
29. Ko`rsatish olmoshi – predmet, belgi, miqdor, vaqt va makonga nisbatan ishora qiladi.
30. O`zlik olmoshi – predmet, belgi, miqdorni ta'kidlab ko`rsatadi, tegishlilikni ifodalaydi.
31. So`roq olmoshi – so`rash ma'nosini ifodalaydi.
32. Belgilash olmoshi – to`daning qismini yoki to`dani, jamlikni bildiradi.
33. Guman olmoshi – noaniq shaxs, belgi, miqdorni bildiradi.
34. Bo`lishsizlik olmoshi – shaxs, belgi va miqdorni inkor etadi.
35. Olmoshning ma'no turlari – olmosh ifodalaydigan modal ma'nolar.
36. Fe'l – ish-harakat va holat bildiruvchi so`zlar turkumini ifodalaydi.
37. Fe'l aspekti – bo`lishli va bo`lishsizlikni anglatadi.

- 38.Fe'l yasalishi – boshqa turkumlardan so`z yasovchi affikslar yoki so`zlarni qo`shish orqali fe'l yasalishi jarayoni.
- 39.Fe'l nisbatlari – ish-harakatning sub'ekti va ob'ekti munosabatlarini bildiradi.
- 40.Fe'lning funktsional shakllari – fe'lning nutqda qo`llanish shakli.
- 41.Harakat nomi – ish-harakatning atamasi bo`lib, otga xos so`zga o`zgarish xususiyatiga ega bo`lgan va gapda ot bajargan vazifalarni bajarishga mos bo`lgan fe'l shakli.
- 42.Sifatdosh – predmetning belgisi bo`lgan harakatni, ba'zan ish-harakatni to`g`ridan-to`g`ri anglatadigan fe'l shakli.
- 43.Ravishdosh – harakatning ikkinchi bir ish-harakat belgisi sifatida anglatadigan, gapda hol va ergash gap kesimi bo`lib kelishga moslashgan fe'l shakli.
- 44.Sof fe'l – buyruq-istik, shart va ba'zan aniqlik mayllari hamda ularning zamonlari ma'nolarini ifodalab, har doim tuslanish tizimi elementi (unsuri) sifatida qo`llanadigan, gapda faqat kesim vazifasida kelishiga mos fe'l shakli.
- 45.Mayl – ish-harakat (holat)ning real voqelikka munosabatini bildiradi.
- 46.Zamon – ish-harakatning nutq so`zlanib turgan paytga munosabatini bildiradi.
- 47.Tuslanish – fe'lning shaxs-son affikslari bilan o`zgarishi va paradigma hosil qilishi.
- 48.Buyruq-istik mayli – bir paradigma hosil qiluvchi va buyruq semasi etakchi bo`lgan fe'l mayli turi.
- 49.Shart mayli – bir paradigma hosil qiluvchi shart semali fe'l mayli turi.
- 50.O`tgan zamon fe'llari – nutq momentiga nisbatan oldin yuz bergen (yuz bermagan) ish-harakatni anglatadi.
- 51.Hozirgi zamon fe'llari – nutq momentida yuz bergen (yuz bermagan) ish-harakatni bildiradi.
- 52.Hozirgi-kelasi zamon fe'llari - nutq momentida yuz bergen va undan keyin amalga oshiriladigan ish-harakatni anglatadi.
- 53.Kelasi zamon fe'llari - nutq momentidan keyin amalga oshiriladigan ish-harakatni anglatadi.
- 54.Ravish – harakatning (holatning) belgisini ifodalovchi so`z turkumi.
- 55.Yasama ravishlar – boshqa sz turkumlaridan turli vositalar yordamida ravish yasalishidir.

- 56.Ravishning ma'no turlari – ravishning holat, payt, o`rin, daraja-miqdor, chegaralov, o`xshatish ma'nolarini ifodalashidir.
- 57.Ko`makchilar – ot yoki otlashgan so`zning fe'lga tobelligini ta'minlaydigan so`z turkumi.
- 58.Sof ko`makchilar – aynan ko`makchilardir.
- 59.Funktional ko`makchilar – aslida boshqa so`z turkumiga oid bo`lib, funktsional jihatdan ko`makchilarga transpozitsiya-lashgan so`zlardir.
- 60.Bog`lovchilar – gap va gap bo`laklarini bog`lashda qatnashadigan yordamchi so`z turkumidir.
- 61.Yuklamalar – atash vazifasini bajarmaydigan, lekin voqelikni (modal) ifoda qiladigan yordamchi so`z turkumidir.
- 62.Modal so`zlar – so`zlovchining o`z fikriga munosabatini hamda fikrni tasdiqlash, inkor etishni ifodalaydigan yordamchi so`zlar.
- 63.Undov so`zlar – his-tuyg`uni, haydash-chaqirishni ifodalovchi so`zlar.
- 64.Taqlidiy so`zlar – harakat-holatga, ovoz-shovqinga taqlidni ifodalovchi so`zlar.
- 65.Sintaksis – gap, gap bo`laklari, so`z birikmalari haqidagi bilimlarni aks ettiruvchi grammatikaning bir bo`limi.
- 66.Gap – predikativlik va intonatsion jihatdan shakllangan nutq va til birligi.
- 67.So`z birikmasi – kamida ikkita mustaqil so`zning grammatick aloqasi orqali murakkab mazmunini ifodalovchi sintaktik hodisa.
- 68.Bir bosh bo`lakli gap – gapda faqat kesim yoki kesim tarkibi bilan shakllangan gaplar.
- 69.Bog`langan qo`shma gap – ikki predikativ asosdan tarkib topgan va teng bog`lovchilar bilan bog`langan hamda bir murakkab fikrni tashiydigan gap shakli.
- 70.Diktum – asosiy fikr-voqeani ifodalaydigan gapning mazmuniy asosini ifodalovchi termin.
- 71.Modus – asosiy fikr yoki axborotning sub'ektiv yo`nalishi.
- 72.Ergash gapli qo`shma gap – ikki predikativ asosga ega bo`lgan, ergashtiruvchi bog`lovchi yoki uning funktsiyasida kelgan vositalar yordamida bog`langan, bosh va ergash gaplardan iborat gap shakli.
- 73.Bosh gap – gapning grammatick jihatdan shakllanishi va yo`nalishi hamda mazmunning yuzaga chiqishini ta'minlovchi ergash gapli qo`shma gapning tarkibiy-funktional qismi.

74. Ergash gap – bosh gapga grammatik va mazmun jihatdan izohlaydigan, to`ldiradigan ergash gapli qo`shma gapning tarkibiy-funktsional qismi.
75. Bog`lovchisiz qo`shma gap – ikki predikativ asosga va yagona intonatsion butunlikka ega bo`lgan, tarkibida (bog`lanishida) bog`lovchilar ishtirok etmagan, murakkab mazmunni ifoda qiluvchi gap shakli.

Til tarixini o'rganuvchi o'quvchilar uchun ko'rsatmalar

Hurmatli o'quvchilar! Matn ustida ihlashi uchun quyidagi ko'rsatmalarga e'tibor qilmoqlig'ingizni so'raymiz:

Berilgan matnlarni bir boshdan o'qing.

Matnni o'qish bilan barobar hozirgi o'zbek tiliga o'giring. Qiynalgan o'rinnlarda kitobda berilgan o'zbekcha o'girmalardan foydalanishingiz mumkin. Kerak bo'lsa, o'z o'girmalaringizni kitobdag'i o'girmalarga qiyoslab borishingiz mumkin.

Matndagi unutilgan, eski so'zlarning lug'atini tuzing.

Mashq darslarida matnlardan misollar olib ishlating.

O'zlariningzning kurs ishlari, bitiruv-malakaviy hamda magistrlik ishlarida berilgan matnlardan foydalanishlaringiz mumkin.

TO'NYUQUQ BITIGI

Yodgorlik Ikkinci turk xoqonlig'i davrida yashab o'tgan davlat arbobi va sarkarda To'nyuquq xotirasiga tiklangan. Bitig muallifi To'nyuquqning o'zidir. Bitigning yozilgan sanasi aniq emas. Ba'zi olimlar u 712-716 yillar orasida yozilgan, ba'zilar 720, ayrimlar 725-726 yillarda bitilgan deya taxmin qiladilar. U. Sertkaya matnda kechgan tarixiy voqealarni tahlil qilar ekan, bitig, taxminan, 732-734 yillar orasida yozilgan, degan xulosaga keldi. Uning ko'zqarashicha, To'nyuquq bu kezlar 85 yoshlarda bo'lgan (Sertkaya 1995,119-128). Yodgorlik Mo'g'ulistondagi Bain Sokto manzilidan topilgan. Hozir ham tiklangan joyida. U 62 satrli bo'lib, bir-biriga qaratib tiklangan ikki to'rt qirrali toshga yozilgan

Quyida keltirilayotgan matn bitigning Orhun kitobida berilgan fotosi asosida tayyorlandi (Orhun.47-56).

Matn transkripsiysi

1. Bilga Tonuquq-ban. Ozum Tabgac aliga qili'ntim. Turk bodun Tabgacqa korur arti.
2. Turk bodun qanin bulmayin tabgacda adrilti, qanlanti, qanin qodup tabgacqa yana icikdi. Tagrianca tamis arinc: Qan bartim,
3. qanigin qodup icikdig, icikduk ucun tagri ol tamis arinc, turk bodun olti, alqinti, yoq bolti, turk sir bodun yarinta
4. bod qalmadi, ida tasda qalmisi qobranip, yati yuz bolti: aki ulugi atlig arti, bir ulugi yadag arti. Yati yuz kisig
5. udugma ulugi sad arti. Yigel, tadi, yigmasi ban artim - bilga Tonuquq. Qagan-mu qisayin tadim, saqintim, turuq buqali samiz buqali

arqda

6. bilsar, samiz buqa, turuq buqa tayin bilmaz armis, tayin anca saqintim. Anta kisra tagri biling bartuk ucun ozum-ok qagan qisdim. Bilga Tonuquq boyla baga tarqan
7. birla Altaris qagan bulayin, bariya tabgacig, ogra qitanig, yiraya oguzug okusak olurti. Bilgasi, cabisi ban-ok artim. Cugay quzin, Qara qumug olurur artimiz.
8. Kayik yayu, tabisgan yayu olurur artimiz, bodun bogzi toq arti. Yagimiz tagra ucuq tagirti, biz sag artimiz. Anca olurur ark ali. Oguzd(a) antan korug kalti.
9. Korug sabi antag: Toquz oguz bodun uza qagan olurti, tir, Tabgacgaru Qoni sagunug idmis, Qitangaru Togra Samig idmis, sab anca idmis: Azqina turk bodun
10. yoriyor armis, qagani alp armis, aygucisi bilga armis. Ol aki kisi bar arsar, sani tabgacig olurtaci tir-man, ogra qitanig olurtaci tir-man, bani oguzug
11. olurtaci-ok tir-man. Tabgac, birdanayin tag, qi'tan, ogdanayin tag, ban yirdanayin tagayin. Turk sir bodun yarinta idi yorimazun, usar, idi yoq qisalim
12. tir-man. Ol sabig asidip tun udisiqim kalmadi, kuntuz olursiqim kalmadi. Anta otru qaganima otuntim, anca otuntim: Tabgac, oguz, qitan, bu ucagu qabasar,
13. qaltaci-biz, oz ici tasin tutmis-tag-biz. Yuyqa arklig topulgali ucuz armis, yincga arklig uzgali ucuz, yuyqa qalin bolsar, topulguluq alp armis, yincga
14. yogan bolsar, uzguluk alp armis. Ogra Qitanda, biriya Tabgacda, quriya Qurdanta, yiraya Oguzda aki uc big sumuz, kaltaci-miz bar-mu, na? anca otuntim.
15. Qaganim ban ozum bilga Tonuquq otuntuk otuncumin asidu barti, koglugca uduz, tadi. Kok ugug yogaru Otukan yisgaru uduztim, Inigak kolukun Toglada oguz kalti.
16. Susi uc big armis, biz aki big artimiz, sugusdimiz, tagri yarliqadi, yandimiz, oguzka tusdi. Yanduq yolta yama olti kuk, anta otru oguz qopun kalti.
17. Kalturtim-ok turk bodunug Otukan yarka ban ozum bilga Tonuquq. Otukan yarig qonmis tayin asidip biriyaki bodun, quriyaqi, yirayaqi, ograki bodun kalti.

18. aki big artimiz biz, aki su bolti. Turk bodun olurgali, turk qagan olurgali Santug baliqa, taluy oguzka tagmis yoq armis. Qaganima otunup su altdim.
19. Santug baliqa, taluy oguzka tagurtim. Uc otuz baliq sidi, usin buntatu yurtda yatu qalir arti. Tabgac qagan yagimiz arti, on oq qagani yagimiz arti,
20. artuq qirqiz kuclug qagan yagimiz bolti. Ol uc qagan oglasip Altun yis uza qabasalim timis,anca oglasmis, ogra turk qagangaru sulalim, timis, agaru sulamasar, qacan agirsar, ol bizni,
21. qagani alp armis, aygucisi bilga armis, qacan agirsar, olurtaci kuk. Ucagun qabsap, sulalim, ani yoq qisalim, tamis. Turgas qagananca tamis: Banig bodunum anta arir, tamis,
22. Turk bodun yama bulganc-ol, tamis. Oguzi' yama tarqanc-ol, tamis. Ol sabin asidip, tun yama udusiqim kalmaz arti, (kuntuz yama) olursiqim kalmaz arti, anta saqintim a ...
23. ...a sulalim., tadim. Kogman yoli bir armis, tumis tayin asidip, bu yolun yorisar, yaramaci, tadim ... Yarci tiladim, colgi az ari bultum.
24. Ozum, Az yirim ., ani bil ... armis, bir turuqi armis, Anin barmis agar yatip, bir atlig barmis tayin ol yolun yorisar, unc tadim, saqintim, qaganima
25. otuntim, su yoritdim, atlat, tadim. Aq tarmal kaca ograqlatdim, at uza bintura qarig sokdim, yoqaru at yata yadagin, igac tutunu agturtim, ograki ar
26. yogaru tagurip, i bar art asdimiz. Yobalu intimiz, on tunka yantaqi tug biru bardimiz. Yarci yar yagilip, boguzlanti, bugadip, qagan yalu kor, tamis.
27. Ani subug baralim. Ol sub qodi bardimiz, sanagali tusurtimiz, atig iqa bayur artimiz, kun yama, tun yama yalu bardimiz. Qirqizig uqa basdimiz,
28. su agagin acdimiz. Qani susi tarilmis, sugusdimiz, sancdimiz, qanin olurtimiz. Qaganqa qirqiz boduni icikdi, yukunti, yantimiz, Kogman yisig abiru kaltimiz.
29. Qirqizda yantimiz. Turgas qaganta korug kalti, sabi an- tag: Ogdan qagangaru su yorilim, tamis, yorimasar, bizni, qagani alp armis, aygucisi bilga armis, qacan agirsar,
30. bizni olurtaci kuk, tamis. Turgis qagani tasiqmis, tadi. On oq boduni qalisiz tasiqmis, tar. Tabgac susi bar armis. Ol sabig asidip, qaganim: Ban abgaru tusayin, tadi.
31. Qatun yoq bolmis arti, ani yoglatayin, tadi. Su barig, tadi, Altun yisda olurug, tadi. Su basi Inal qagan, tardus sad barzun, tadi. Bilga Tonuqua - baga aydi:
32. Bu sug alt, tadi, aqi yanig koglugca ay, ban saga na ayayin, tadi. Kalir

arsar, ku ar okulur, kalmaz arsar, tilig, sabig ali olur, tadi. Altun yisda olurtimiz.

33. Uc korug kisi kalti, sabi' bir: qagani' su tasi'qdi', on oq susi qaris'iz tasiqdi, tar. Yaris yazida tarilalim, tamis. Ol sab'ig asidip, qagangaru ol sabig it(t)im: Qantayin sabig yana

34. kalti, olurug, tayin tamis. Yalma, qargu adgutti urgil, basitma, tamis. Bog(u) qagan bagaruanca ayidmis, apa tarqangaru icra sab idmis: Bilga Tonuquq ani'g-ol, oz-ol aglar,

35. su yorilim tadaci, unamag. Ol sabig asidip, su yoritdim, Altun yisig yolsuzun asdim, Artis oguzug kacigsizin kacdimiz, tun aqitdimiz. Bolucuqa tag ogturu tagdimiz.

36. Tilig kalurti sabi antag: Yaris yazida on tuman su tarilti, tar. Ol sabig asidip, baglar qopun

37. yanalin, arig obuti yig, tadi. Bananca tarman, ban bilga Tonuquq: Altun yisig asa kaltimiz, Artis oguzug

38. kaca kaltimiz, kalmisi alp tadi, tuymadi, tagri Umay iduq yar sub basa barti arinc, naka tazar-biz

39. okus tayin, naka qorqur-biz az tayin, na basinalim, tagalim, tadem. Tagdimiz, yayidimiz, akinti kun kalti,

40. ortca qizip kalti, sugusdimiz. Bizinta aki uci s'igarca artuq arti. Tagri yarliqaduq ucun okus tayin, biz

41. qorqmadimiz, sugusdimiz. Tardus sad ara badi. Yaydimiz, qaganin tutdimiz, yabgusin, sadin

42. anta olurti, aligca ar tutdimiz, ol-oq tun bodunin sayu it(t)imiz. Ol sabig asidip, on oq baglari, boduni qop

43. kalti, yukunti, kaligma baglarin, bodunin itip, yigip az(c)a bodun tazmis arti. On oq susin suladim,

44. biz yama suladimiz, ani irtimiz, Yincu oguzug kaca Tinsi oglu yatigma Bagligak tagig ...

45. Tamir qapigqa tagi irtimiz, anta yanturtimiz. Inal qaganqa . tazik, toqrisin .

46. anta yaruki asuq baslig sogdaq bodun qop kalti, ol kunta tagti. Turk bodun Tamir qapigqa,

47. Tinsi oglu yatigma tagqa tagmis, idi yoq armis. Ol yarka ban bilga Tonuquq tagurtuk ucun

48. sarig altun, urug kumus, qi'z quduz, agri tabi, agi' bugsuz kalurti. Altaris qagan bilgasin ucun,

49. alpin ucun Tabgacqa yati yigirmi sugusdi, Q'itanqa yati sugusdi,
Oguzqa bas sugusdi, anta ayguci
50. yama ban-ok artim, yagicisi yama ban artim. Altaris qaganqa ..., turk
Bogu qaganqa, turk Bilga q[aganqa]
51. Qapagan qagan . tun udimati,
52. kuntuz olurmati, qizil qanim tukati, qara tarim yugurti, isig kucug
bartim-ok, ban ozum uzun yalmag yama it(t)im-oq,
53. ar qoy, aq argug ulgartdim, basinigma yagig kalurur artim, qaganimin
su altdimiz, tagri yarliqazu.
54. Bu turk bodunqa yaraqlig yagig kalturmadi, togunlug atig
yugurtmadim. Altaris qagan qazganmasar,
55. udu ban ozum qazganmasar, al yama, bodun yama yoq artaci arti,
qazgantuqin ucun, uduguzum, qazgantuqum ucun
56. al yama al bolti, bodun yama bodun bolti. Ozum qari boltim, ulug
boltim. Nag yardaki qaganlig bodunqa
57. abun tugi bar arsar, na bug'i bar artaci armis.
58. Turk Bilga qagan aliga bititdim ban bilga Tonuquq.
59. Altaris qagan qazganmasar, yoq arti arsar, ban ozum bilga Tonuquq
qazganmasar, ban yoq artim arsar,
60. Qapagan qagan turk sir bodun yarinta bod yama, bodun yama, kisi
yama idi yoq artaci arti.
61. Altaris qagan, bilga Tonuquq qazgantuq ucun, Qapagan qagan turk
sir bodun yoriduqi bu
62. Turk Bilga qagan turk sir bodunug, oguz bodunug igidu olurur.

Mazmuni

- (1) Bilga To‘nyuquq-man. O‘zim Tabg‘ach elida voyaga yetdim. (O‘sha kezlar) turk xalqi Tabg‘achga qaram edi.
- (2) Turk xalqi xonini topolmay, (avvaliga) Tabg‘achdan ayrildi, o‘z xoniga ega bo‘ldi, (keyin yana) xonini qo‘yib, Tabg‘achga qayta qo‘sildi. Tangri shunday degan shekilli: “Xon berdim,
- (3) xoningni qo‘yib, taslim bo‘lding”. Taslim bo‘lgani uchun tangri “o‘l” degan [ya’ni qarg‘agan] shekilli, turk xalqi o‘ldi, tugadi, yo‘q bo‘ldi, turk sir xalqi yerida (4) (hech bir) urug‘ qolmadı. To‘qayda, tog‘u toshda qolgani to‘planib, yetti yuz kishi bo‘ldi. Uning ikki bo‘lagi otliq edi, bir bo‘lagi yayov edi. Yetti yuz kishini (5) xushyor qiladigan ulug‘i shad edi. “Yig‘il!” - dedi. Yig‘adigani men edim - bilga To‘nyuquq. Xoqonni-mi qistayin dedim, (so‘ng) o‘ylab qoldim: “(Birov) turuq buqa bilan semiz buqani tezagidan (6)

bilsa, (birov bu) semiz buqa, (bu) turuq buqa deya bilmas emish [ya’ni semiz buqa bilan turuq buqani ajratolmas ekan]”, - deb shunday o‘yladim. O‘sandan so‘ng, tangri bilim bergani uchun, o‘zim-oq xoqonni qistadim. Bilga To‘nyuquq bo‘yla bag‘a tarqan (7) bilan Eltaris xoqon topishib [birgalashib], janubda tabg‘achni, sharqda qitanni, shimolda o‘g‘uzni ko‘plab o‘ldirdi. Biliydoni, chabisi mening o‘zim edim. Chug‘ay quzini, Qoraqumni (egallab) turar edik. (8) Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik, xalqning bo‘g‘zi to‘q edi. Dushmanimiz tegrada qanot yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli. O‘g‘uzdan (sir bilish uchun jo‘natilgan) ko‘rvuchi (qaytib) keldi. (9) Ko‘rvuchining xabari shunday: “To‘quz o‘g‘uz xalqi ustidan (bir) xoqon taxtga o‘tirdi, - der, Tabg‘achga Qo‘ni sangunni yuboribdi, Qitanga To‘ngra Semni yuboribdi. (ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: “Ozgina turk xalqi

(10) yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan. O‘sha ikki kishi bor bo‘lsa, seni - tabg‘achni o‘ldirajak, deyman, shimolda qitanni o‘ldirajak, derman, meni - o‘g‘uzni

(11) ham o‘ldiradi, deyman. Tabg‘ach, sen o‘ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. Turk sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo‘q qilaylik,

(12) derman”. O‘sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o‘ltirigm kelmadi. Shunday keyin xoqonimga o‘tindim.

Shunday o‘tindim: “Tabg‘ach, o‘g‘uz, qitan - bu uchovi qamal qilsa, (13) (qurshovda) qolajakmiz, (xuddi) vujudning ichu tashini tutgandek bo‘lamiz. Yupqa narsa yengishga arzimas emish, ingichka narsa uzishga arzimas, ingichka qalin tortsa, yengadigan alp ermish, ingichka (14) yo‘g‘on tortsa, uzadigan alp emish. Sharqda qitandan, janubda tabg‘achdan, g‘arbda qurdandan, shimolda²⁹⁵ o‘g‘uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan lashkarimiz bormidi, nima?” - shunday o‘tindim. (15) Xoqonim men o‘zim bilga To‘nyuquqning o‘tin mish o‘tin chimni eshitib turdi, (keyin): “Ko‘nglingga qarab ish tut”, - dedi. Ko‘k o‘ngni yuqorilab (lashkarni) O‘tukan yishga soldim. Inigak ko‘lini kechib To‘g‘ladan o‘g‘uz keldi. (16) Lashkari uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo‘lida yana o‘ldi chog‘i. Shunday so‘ng o‘g‘uz butunlay (taslim bo‘lib) keldi.

(17) Keltirdim ham turk xalqini O‘tukan yerga men o‘zim bilga To‘nyuquq. O‘tukan yerga qo‘nibdi, deb eshitib, janubdagagi xalq, g‘arbdagi, shimoldagi, sharqdagagi xalq keldi.

(18) Ikki ming edik biz, ikki (to'da) cherik bo'ldi. Turk xalqi el bo'libdiki, turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengizu daryolarga [katta suvlarga] yetgani yo'q edi. Xoqonimga o'tinib, lashkar eltdim. (19) Shantung shahriga, dengizu daryolar[katta suvlar]gacha yetkazib bordim. Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg'ach xoqon yovimiz edi, o'n o'q xoqoni yovimiz edi. (20) Qo'shib, qirg'iz kuchli xoqon ham bizga yov bo'ldi. O'sha uch xoqon fikrlashib: "Altun yish uzra bostirib boraylik, - debdi, shunday fikrlashibdi. - Sharqqa - turk xoqoniga lashkar tortaylik, - debdi. - Unga lashkar tortilmasa, g'azablangan chog'da, u bizni (yengadi), (21) xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rindi. Uchovlab yopirilib, lashkar tortaylik, uni yo'q qilaylik", - debdi. Turgash xoqon shunday debdi: "Mening xalqim u yerda, - debdi. - (22) Turk xalqi ham sarosimadadir, - debdi. - O'g'uzi ham tarqoqdir", - debdi.

O'sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi, kunduzlari o'tirgim kelmas edi. Shunday o'yladim: "A ... (23) ... a lashkar tortaylik ..., - dedim. Ko'gman yo'li bitta ekan, bekilgan [qor bosgan], deb eshitib: "Bu yo'ldan yoursak, yaramaydi", - dedim. Yerchi [bu yerkarni biladigan kishi] so'radim. Cho'llik az kishini topdim. (24) "O'zim az, yerim ...", uni bil ... ekan, bir turar joyi bor ekan. "Ani (daryosi) bilan borgan, o'sha yerda tunab, bir otlig' (yo'l) bosadi", - deganda: "O'sha yo'l bilan yurilsa, ma'qul", - dedim, shunday xayol qildim. Xoqonimga (25) o'tindim, lashkarni yo'lga soldim, "ot sol!" - dedim. Aq tarmalni kechib ildam yo'lladim, otga mindirib qorni kechdim. Yuqoriga otni yetaklab, yayov, yog'ochga tayanib (tepalikka) chiqardim. Oldindagi erlar (26) yuqori ko'tarilib butalar bor tepalikdan oshdik. Qiynalib indik. O'n kecha deganda yondagi to'siqni aylanib o'tdik. Yerchi yo'lni yanglishib, bo'g'izlandi. Xafa bo'lib xoqon: "Elib ko'r, - dedi. - (27) Ani suvidan boraylik". O'sha suvning quyi tomoniga bordik, (lashkarni) sanagali tushirdik, ot(lar)ni butalarga boylar edik. Kunu tun yelib bordik, qirqizni (g'aflat chog'ida) qo'qqisdan bosdik. (28) Lashkar jag'ini ochdik [xayoxuy soldik]. Xoni, lashkari terildi, jang qildik, sanchdik, xonini o'ldirdik. Xoqonga qirqiz xalqi taslim bo'ldi, yukundi. Qaytdik, Ko'gman yishni aylanib keldik.

(29) Qirqizdan qaytdik. Turgash xoqondan (sir bilish uchun jo'natilgan) ko'rvuchi (qaytib) keldi. (Keltirgan) xabari shunday: "Sharqdan xoqonga lashkar yo'llaylik, - debdi. - Yo'llanmasa, u bizni (yengadi), xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, (30) bizni o'ldirajak

ko‘rinadi, - debdi. - Turgash xoqoni maydonga chiqibdi, - debdi. - Tabg‘ach lashkari (ham) bor ekan”.

O‘sha xabarni eshitib, xoqonim: “Men uyga tushib chiqay, dedi. (31) Xotun o‘lgan edi. - Uning marosimini o‘tkazay, - dedi. - Lashkar, boring! - dedi. - Altun yishda o‘tiring, - dedi.

- Lashkarboshi Inal xoqon, tardush shadi borsin”, - dedi. Bilga To‘nyuquqqa - menga aytdi: (32) “Bu lashkarni elt, - dedi. - Sahiyligu qattiqqo‘llikni ko‘nglingga qarab qil, men senga nima ham derdim, - dedi. - (Yov) kelar bo‘lsa, dovrug‘li erlarni yo‘lla, kelmas ersa, gap-so‘zini [sirini], xabarini olib tur”, - dedi. Altun yishda o‘rnashdik. (33) Uch ko‘rvuchi kishi keldi, so‘zi bir: “Xoqoni lashkar bilan maydonga chiqdi, o‘n o‘q lashkari bekamu ko‘sit maydonga chiqdi, - der. Yaris dashtida terilaylik”, - debdi. O‘sha xabarni eshitib, xoqonga o‘sha xabarni aytib yubordim, “qanday qilay?” degan xabarni yetkazib, (javobini olib) qaytib (34) keldi. “Tek turing! - degan emish. - Yelma, pistirmani yaxshilab mustahkamla, (yovga) bostirib qo‘yma”, - debdi. Bo‘gu xoqon menga shunday aytib yuboribdi, apatarxonga [bosh qo‘mondonga] maxfiy xabar yuboribdi: “Bilga To‘nyuquq (yov qarshisida) yovuz [o‘jar, tap tortmas], o‘zi-yoq anglaydi [o‘z bilganini qiladi]. (35) Lashkar tortaylik deganiga unamang”. O‘sha xabarni eshitib, lashkarni yo‘lga soldim. Altun yishni yo‘lsiz oshdim, Ertish daryosini kechiksiz kechdik, tun to‘xtamadik. Bo‘luchuga tong ottirib yetib bordik.

(36) Gap-so‘zini [sirini] bilib keltirgan xabari shunday: “Yaris dashtida o‘n tuman [yuz ming] lashkar terildi”, - der. O‘sha xabarni eshitib, beglar yoppasiga: (37) “Qaytaylik, halol (kishining) uyati yaxshi [or-nomusini saqlagani yaxshi]”, - dedi. Men shunday derman, men bilga To‘nyuquq: “Altun yishni oshib keldik, Ertish daryosini (38) kechib keldik. Kelgani alp, deganlar. (Yov bizni) tuymadi. Tangri Umay, muqaddas yer-suv bosib bergen shekilli, nega tezarmiz (39) (yovni) ko‘p deya, nega qo‘rqarmiz, (o‘zimizni) oz deya. Qani,bosaylik, hujum qilaylik”, - dedim. Hujum qildik, tor-mor qildik. Ikkinchchi kun keldi, (40) yong‘inday qizib keldi, urushdik. Biznikidan ikki qanoti yarimcha ortiq edi. Tangri yorliqagani uchun ko‘p deya, biz (41) qo‘rqmadik, urushdik. Tardush shadi aralashdi. Tor-mor qildik, xoqonini tutdik, yabg‘usini, shadini (42) o‘sha yerda o‘ldirildi. Elliktacha erni tutdik, o‘sha kechadayoq (ularni) xoqoni tomon jo‘natib yubordik. O‘sha xabarni eshitib, o‘n o‘q beglari, xalqi yoppasiga (43) keldi, bosh egdi. Kelgan beklarini, xalqini tartibga solib, yig‘ib, ozgina xalq

qochgan edi, o'n o'q lashkarini jangga yubordim. (44) Biz ham lashkar tortdik, uni quvdik, Yinchu o'guzni kechib Tinsi o'g'li yotadigan Bangligak tog'ni ... (45) Temir qopiqqacha quvib bordik, o'sha yerdan qaytardik.

Inal xoqonga ... arab, to'xrini ... (46) O'shanda boshiga yoriq dubulg'a kiygan so'g'daq xalqi yoppasiga keldi, o'sha kuni urush qildi. Turk xalqi Temir qopiqqa, (47) Tinsi o'g'li yotadigan toqqa yetdi, egasi yo'q ekan. O'sha yerga men - bilga To'nyuquq yetkazib borganim uchun (48) sariq oltin, oq kumush, qiz-juvon, egri tuya, ipaklik hadsiz keltirdi.

Eltarish xoqon allomasi bilan bo'lgani uchun, (49) alpi bilan bo'lgani uchun Tabg'achga o'n yetti bor jang qildi, Qitanga yetti bor jang qildi, O'g'uzga besh bor jang qildi. O'shanda kengashchi (50) ham mening o'zim edim, urushuvchisi ham men edim. Eltarish xoqonga ..., turk Bo'gu xoqonga, turk Bilga xoqonga ... (51) Qapag'an xoqon ... tun uxlamadi, (52) kunduz o'tirmadi, qizil qonimni tugatib, qora terim yogurtib, mehnatimni, kuchimni berdim-ku, axir. Men o'zim uzoqlarga bosqinni ham uyuhtirdim-ku, axir.

(53) Qo'ng'ir qo'y, oq otni ulg'aytirdim. Bosadigan yovni poymol qilg'uchi edim. Xoqonim bilan lashkar tortdik, tangri yorliqasin!

(54) Bu turk xalqiga yaroqli yovni keltirmadim, yalovli otini yogurtirmadim. Eltarish xoqon zafar qozonmaganida, (55) uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, mening xushyorligim, zafar qozonganim uchun, (56) el ham el bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi.

O'zim qaridim, ulg'aydim. Har yerdagi xoqonli xalqqa, (57) don-duni bor bo'lsa, nima g'ami bo'lardi?

(58) (Ushbu bitigni) turk Bilga xoqon elida yozdirdim men bilga To'nyuquq.

(59) Eltaris xoqon zafar qozonmaganida, yo'q bo'lganida, men o'zim bilga To'nyuquq zafar qozonmaganimda, men bo'lmanimda, (60) Qapag'an xoqon turk sir xalqi yerida bo'y ham, xalq ham, kishi ham ega bo'lmas edi. (61) Eltaris xoqon, bilga To'nyuquq zafar qozongani uchun Qapag'an xoqon turk sir xalqi yurgan bu ...

(62) Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi.

“QADIMGI TURKIY TIL” FANIDAN TEST NAMUNALARI

1. O’zbek tili qaysi til o ilasiga mansub?
A) mo’g’ul
B) kores
C)oltoy
D) turk
2. Oltoy bobo til dastlab qanday tillarga ajralgan?
A) turk - mo’g’ul, kores
B) tungiz - manjur, yapon
C)turk - manjur, mo’g’ul
D) tungiz - manjur, turk - mo’g’ul
3. Miloddan avvalgi III - asrdan milodning IV - asrigacha turkiy tillar tarixida qanday davr boshlandi?
A) mo’g’ul
B) tungiz
C)xun
D) fin
4. Turkiy tillar necha tarmoqqa bo’linadi?
A) 4 ta
B) 3 ta
C)5 ta
D) 2 ta
5. Tarmoqlar nomi nima deb ataladi?
A) sharqiy xun, g’arbiy xun
B) g’arbiy xun, shimoliy xun
C)janubiy xun, g’arbiy xun
D) shimoliy xun, sharqiy xun
6. Qadimgi turk davri nechanchi asrlarni o’z ichiga oladi?
A) Milodning V asrdan X asrgacha
B) Milodning IV asrdan X asrgacha
C) Milodning VI asrdan X asrgacha
D) Milodning VII asrdan X asrgacha
7. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklarga qanday obidalar kirgan?
A) run, uyg’ur; moniy, so’g’d
- B) run, uyg’ur; moniy, braxman
C)uyog’ur, so’g’d; suryoniy
D) run, uyg’ur, moniy, braxman, so’g’d, suryoniy
8. Turkiy xalqlarga xos yozuvlarni aniqlang.
A) uyg’ur va so’g’d
B) run va uyg’ur
C)suryoniy va so’g’d
D) run va moniy
9. Toshga o’yib yozilgan run yozuvi dastlab qaerdan topilgan?
A) O’rxun
B) Mo’g’iliston
C)Yenisey(Enasoy)
D) Talas
10. M. Qoshg’ariy uyg’ur yozuvini qanday ataydi?
A) "turk yozuvi"
B) "so’g’d yozuvi"
C)"run yozuvi"
D) "Moniy yozuvi"
11. N li va Y li lahjalar haqida kimning fikri muhim bo’lgan?
A) M.Qoshg’ariy
B) Radlov
C)Fon Gaben
D) Tomson
12. O’zbek tiliga qaysi lahja ko’proq aloqador?
A) Y li
B) N li
C)Y li va N li
D) to’g’ri javob yo’q
13. Turkiy tilning run yozuvida bitilgan qaysi bitik tosh "folnomma" haqida.
A) Bilgi xoqon, Irqbitigi
B) To’nyuquq, Ingin
C)Moyunchur, Kultigin

- D) Irqbitigi
14. Qadimgi turkiy tilda nechta unli fonema bor?
- A) 9 ta
B) 6 ta
C) 8 ta
D) 7 ta
15. a, ы, о, u unlilari qanday unlilar?
- A) old qator
B) keng unlilar
C) orqa qator
D) tor unlilar
16. Qadimgi turkiy tilda lablangan unlilar qaysilar?
- A) a, e, ы, i
B) o, e, u, o'
C) o, ö, γ, u
D) e, ö, i, u
17. Singarmonizm deb nimaga aytildi?
- A) so'zdagi tovushlarning uyg'unlashishi
B) so'zdagi tovushlarning bir - biriga hamda o'zakka qo'shimchalarining talaffuz jihatdan uyg'unlashishiga
C) qo'shimchalarini talaffuz jihatdan uyg'unlashishisha
D) so'zdagi tovushlarning talaffuz jih'atdan uyg'unlashishiga
18. Qadimgi turkiy tilda singarmonizmning nechta qonuni bor?
- A) 1 ta
B) 5 ta
C) 4 ta
D) 2 ta
19. Singarmonizning turlari ko'rsatilgan qatorni aniqlang.
- A) tanglay uyog'unligi
B) palptal attraksiya
C) lab uyg'unligi
D) tanglay uyg'unligi, lab uyg'unligi
20. Tanglay uyg'unligi deb nimaga aytildi?
- A) so'zdagi tovushlarning bir - biriga moslashuvi
B) so'zdagi tovushlarning bir - biriga qo'shmchalarining o'zak qatorida va qalin ingichkalikda moslashuvi
C) so'zdagi tovushlarning uyg'unlashuviga
D) A va V javoblar to'g'ri
21. Run yozuvi sharqda qanday nom bilan yuritilgan?
- A) "Enasoy"
B) "O'rxun"
C) "Dulbarchin"
D) "Enasey"
22. Dulbarchin yozuvi qanday varyatlarga ega?
- A) O'rxun, Turfon, Yenisey(Enasoy)
B) So'g'd, turfon, Yenisey(Enasoy)
C) Moniy, So'g'd, O'rxun
D) Turfon, Braxman, Yenisey(Enasoy)
23. O'rxun yozuvida nechta unli xarf bor?
- A) 6 ta
B) 8 ta
C) 4 ta
D) 9 ta
24. Yenisey(Enasoy) bitiklarida nechta unli xarf bor?
- A) 4 ta
B) 3 ta
C) 5 ta
D) 6 ta
25. Translitirasiya nimani aks ettiradi?
- A) yozuvni
B) xarfni
C) tovushni
D) talafuzni
26. Transkripsiya nimani aks ettiradi?

- A) xarfni
- B) talafuzni
- C)tovushni
- D) yozuvni

27. A xarfining transliterasiyasi uchun qanday belgi qabul qilingan?

- A) Λ
- B) Ξ
- C) Ъ
- D) Ψ

28. Uyg'ur yozuvi qaysi usulda yoziladi?

- A) chapdan o'ngga
- B) o'ngdan chapga
- C)tepadan pastga
- D) pastda yuqoriga

29. Uyg'ur yozuvidagi xarflar nechta elementlardan iborat?

- A) 5 ta
- B) 4 ta
- C)2 ta
- D) 3 ta

30. Agglyutinativ tillar deb nimaga aytildi?

- A) so'z shakllari so'zning negiziga ?o'shish orqali yasaladi?
- B) so'z shakllarini qo'shish orqali yasaladi
- C)so'zning negiziga qo'shimchalar qo'shish orqali yasaladi
- D) so'z shakllari so'zning negiziga ma'sus qo'shimchalarni muayyan tartibda qo'shish yo'li bilan yasaladi

31. Turkiy tillarning ma'noli elementlari qaysilarda iborat?

- A) yordamchi so'z, mustaqil so'z
- B) yordamchi so'z, ot, sifat
- C)mustaqil so'z, yordamchi so'z, qo'shimchalar
- D) A va S javoblar to'g'ri

32. Ot yasovchi qo'shimchalar ko'rsatilgan qatorni aniqlang.

- A) – ch, -чи, -лық, -lik
- B) - an, - en, - qan, - kan
- C)- g'aq, - gak
- D) hammasi to'g'ri

33. - an (oB) - анчи (ovchi) bu so'zlarda qaysi so'z turkumi yasalyapti?

- A) kasb va biror yumush egasini bildiruvchi ot yasalgan
- B) sifat yasalgan
- C)fe'l yasalgan
- D) to'g'ri javob yo'q

34. Qadimgi turkiy tilda fe'ldan ot yasovchi qo'shimchalar yasalgan qatorni toping.

- A) - qu, - ku, - г'u, - gu
- B) - m, - n, - ma, - q, - g
- C)- suq, - suk, - ma
- D) - qu, - suk

35. Terin so'zining ma'nosi nima?

- A) urug'
- B) xalq
- C)jamoa
- D) yurt

36. - aq, - ak, - ki, - chik, - ch qo'shimchalari qanday qo'shimchalar?

- A) erkalash
- B) kichraytirish
- C)kuchaytirish
- D) A va V javoblar to'g'ri

37. Eren so'zining ma'nosini aniqlang.

- A. Jangchi
- B) lashkar
- C)jangchilar
- D) tarxonlar

38 N undoshi bilan tugagan so'zda bir n tushub qolishi qaysi kelishikda ro'y beradi?

- A) tushum
- B) jo'nalish
- C)qaratqich

<p>D) o'rin - payt</p> <p>39. Tushum kelishiga qo'shimchasining n shakli asosan qaysi qo'shimchalar so'ng ortiriladi?</p> <p>A) kelishik
B) ko'plik
C)egalik
D) to'g'ri javob yo'q</p> <p>40. O'rxun yodnomalarida olmoshlarga ham qo'shiladigan qaysi kelishik qo'shimchasi mavjud?</p> <p>A) jo'nalish
B) o'rin - payt
C)tushum
D) chiqish</p> <p>1. O'rxun yodnomalarida o'rin - payt, chiqish qo'shimchasi qanday shaklda ishlatiladi?</p> <p>A) dan
B) da, ta
C)dan, ta
D) dan, de</p> <p>42. Sungug so'zining ma'nosi nima?</p> <p>A) kamon
B) o'q
C)nayza
D) to'g'ri javob yo'q</p> <p>43. sifat yasovchi qo'shimchalar to'g'ri ko'rsatilgan qatorni aniqlang.</p> <p>A) -an, - lig' - lug
B) - сыз, - liq, - siz
C) - лыф, - lig, - сыз, siz
D) - qi, - ki, - chi</p> <p>44. - лыф, -lik, - lug', - luk bu qo'shimchalar nima yasaydi?</p> <p>A) sifatdan ot yasaydi
B) otdan sifat yasaydi
C)ravishda sifat yasaydi
D) sifatda ravish yasaydi</p> <p>45. Ekinlig so'zida lig varianti qanday negizga qo'shilyapti?</p> <p>A) qalin</p> | <p>B) ingichka
C)nisbat</p> <p>D) A va s javoblar to'g'ri</p> <p>46. Otdan yo'qlik bildiruvchi sifat yasovchi qo'shimcha qaysi?</p> <p>A) -an, - chi
B) -лыф, lig
C) - қы, - ki
Д) сыз, - siz, - suz</p> <p>47. – сығ, - sig qo'shimchasi qanday ma'nosini bildiruvchi so'z yasaydi?</p> <p>A) noaniqlik
B) mavhumlik
C)egasizlik
D) o'xshashlik</p> <p>48. Кулсығ so'zining ma'nosi nima?</p> <p>A) kubsimon
B) sharsimon
C)yumaloq
D) qulsimon</p> <p>49. Hozirgi o'zbek adabiy tilidagi roq qo'shimchasi qanday variantlarga ega?</p> <p>A) qalin - r
B) qalin - rek
C)ingichka -raq
D) ingichka - raq, qalin - rek</p> <p>50. - roq sifatning qaysi darajasini bildiradi?</p> <p>A) qiyosiy
B) kuchaytirma
C)ortirma
D) oddiy</p> <p>51. Qadimgi turkiy tilda tartib son qo'shimchasini aniqlang.</p> <p>A) - i
B) - nchi
C)- nch
D) S javob to'g'ri</p> <p>52. Taqsim son shakli qaysi qo'shimcha orqali yasaladi?</p> <p>A) - r (ar) r
B) - ag'u, - agu</p> |
|---|---|

C)- r (a), - agu D) to'g'ri javob yo'q 53. Belgilash olmoshi berilgan qatorni aniqlang. A) hammuq B) alg'u C)sayu D) namg 54. Sula, yayla so'zlari qanday yasalgan? A) otdan sifat yasalgan B) otdan fe'l yasalgan C)yasalmagan D) sifatdan fe'l yasalgan 55. – сыра, - sira qanday qo'shimcha? A) otdan fe'l yasovchi B) fe'ldan fe'l yasovchi C)so'z o'zgartiruvchi D) sifatdan fe'l yasovchi 56. Daraja shakllari xosil qiluvchi qo'shiimchalar qatorini aniqlang. A) - z, - r, - t B) - tur, - dur C)- qur, - g'ur D) barcha javoblar to'g'ri 57. Bitishuv yo'li bilan hosil qilingan so'z birikmalari qatirini toping. A) Алтумлы kishig B) сабларын айудалым C) biz, az biz Д) бодунын сайу ыйтимыз 58. Turkiy izofa... A) so'zlarning uyushishi B) aniqlovchi va aniqlanmishlik aloqasi C)ibora D) tasviri vositalar 59. gapda fikr yuritilayotgan xokim bo'lak nima deyiladi. A) ega	B) kesim C)to'ldiruvchi D) undalma 60. Ichra ash siz, tashra tonsiz gapdag'i egani aniqlang. A. Ichra, tashra B) ашсыз, tonsiz C)gapda ega ifodalanmagan D) ichra, oshsiz 61 Umumlashtiruvchi bo'lak ishtirok etgan gapni aniqlang. A) Su йарылын unamang B) Tabg'ach, og'uz, қытай – bu uchash qabasar C)Turuk qara hamuq bodun ancha tamis D) Ban o'zim - bilga to'nyuquq 62. Bilgasi, габисы ban o'k artim qaysi gap bo'lagi uyushib kelgan? A) ega B) kesm C)to'ldiruvchi D) hol 63. Predikativ birikmalar necha xil bo'ladi? A) 3 xil B) 4 xil C)5 xil D) 2 xil 64. Sifatdoshli birikma berilgan qatorni toping. A) sungus sungusduqdo B) йағыфа ta'mish su C)A va V D) to'g'ri javob yo'q 65. Moslashuvli birikma berilgan qatorni aniqlang. A) Ашы nagu ol B) Сабмын тукати asidkil C)Kishi olan D) Tort adaq йылқым

66. Hozirgi u va bog'lovchilari o'rnida qadimda qaysi qo'shimcha ishlatilgan?

- A) ichra
- B) - oq, - o'k
- C) – лы (li)
- D) - ilsa

67. - sar, ser qo'shimchasi orqali fe'ning qaysi shakli yasaladi?

- A) shart shakli
- B) ravishdosh
- C)sifatdosh
- D) bo'lishsiz shakli

68. Qadimgi turkiy tilda hozirgi o'zbek tilida yo'q bo'lgan ravishlarni toping.

- A) otru
- B) kisra
- C)karu
- D) A,V,S

69. Ravish yasovchi qo'shimchalar qatorini aniqlang.

- A) – ды, - di, - ты, - ti
- B) -la, - l
- C)- cha, - ra
- D) A, V, S

70. Oqli birikma qatorini toping.

- A) turuk bodun
- B) удызығма ulug'i
- C)qag'an қысдым
- D) A, B

Asosiy va qo'shimcha o'quv adabiyotlar hamda axborot manbalari

Asosiy adabiyotlar

1. Abdurahmonov F., Rustamov A. Qadimgi turkiy til. - Toshkent:O'qituvchi, 1982.
2. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
3. Marsel Erdal. A grammar of old Turkic. -Brill. 2004.

Qo'shimcha adabiyotlar

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch. - Toshkent:Ma'naviyat, 2008.
2. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2016.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oljanob xalqimiz bilan birga quramiz. - Toshkent: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash - yurt tarakkiyoti va xalk; farovonligining garovi. - Toshkent: O'zbekiston, 2017.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish buyicha Harakatlar strategiyasi" tugrisidagi Farmoni (Xalq so'zi. 2017 yil, 8 feval).
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora - tadbirlari" to'g'risida (Xalq so'zi 2017 yil, 21 aprel)
7. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
8. Abdurahmonov F., Shukurov Sh. K-Maxmudov. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi. - Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2008.
9. Kononov A. Grammatika языка тюркских runicheskix pamyatnikov VII-IX vv.-L ., 1980.
10. Yu.Kormushin I.V. Drevniye tyurkskiye yazyski. - Abakan: XGU, 2004.
11. Sanaqulov U. O'zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. - Toshkent:G'afur G'ulom, 2004.
12. Fozilov E. O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi. - Toshkent, 1965.
13. Ashirboev S., Azimov I., Rahmatov M., G'oziev A. Eski o'zbek tili va yozuvni praktikumi. – T.: Ijod, 2006
14. Abdushukurov B. Qisasi Rabg'uziy leksikasi. - T.: Akademiya, 2008
15. Fozilov E. O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi.-T., 1965.
16. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка.-М.-Л., 1962.
17. XIII-XIV asrlar turkiy adabiy yodgorliklar tili. Morfologiya. –T., 1986.
18. XV-XIX asrlar o'zbek tili morfologiyasi. –T., 1990.

19. Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – T., O`zFA. 1959.
20. Mahmud Qoshg`ariy. Devonu lug`otit-turk. 1 – 3-tomlar. – T., O`zFA. 1960-1963.
21. To`ychiboev B. O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – T., O`qituvchi. 1996.
23. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. Т., Фан. 1976.
24. Abdullaev F. Til qanday rivojlanadi. – T., 1972.
25. Abdurahmonov G`., Mutallibov S. Devonu lug`otit-turk. Indeks lug`at. – T., Fan. 1967.
26. Абдурахманов Г.А. Исследование по староузбекскому синтаксису. Москва. 1967.
27. Abulg`oziy Bohodirxon. Shajarayi turk. – T., Cho`lpon. 1992.
28. Abulg`oziy Bohodirxon. Shajarayi tarokima. – T., Cho`lpon. 1995.
29. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971.
30. Aliev A., Sodiqov Q. O`zbek adabiy tili tarixidan. – T., O`zbekiston. 1994.
31. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati. I-IV. – T. 1983-1986.
32. Ashirboev S. Qutbning «Xisrav va SHirin» dostoni va o`zbek adabiy tili. – T., 1997.
33. Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, 1959.
34. Батманов И.А.. и др. Современная и древняя Енисеика. – Ф., 1962.
35. Bafoev B. Navoiy asarlari leksikasi. - Т., 1985.
36. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тифсира XII-XIII вв. – М., 1963.
37. Дадабоев Х. Общественно – политическая и социально-экономическая терминология старотюркских памятников XI-XIV вв.- Т., Ёзувчи. 1991.
38. Doniyorov X. Alisher Navoiy va o`zbek adabiy tili. – T., G`ulom nashr. 1972.
39. Древнетюркский словарь. – Л., Наука. 1969.
40. Jumaniyozov R. Eski o`zbek yozuvi. - Т., O`qituvchi. 1989.
41. Ishoqov F. Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari. – Т., Fan. 1976.
42. Ishoqov M. va b. O`lmas obidalar. – Т., 1989.
43. Кондратьев В.Г. Очерк грамматики древнетюркского языка. – Л., 1970.
44. Mahmud Koshg`ariy. Devonu lug`otit-turk. 1 – 3-tomlar. – T., O`zFA. 1960-1963.
45. Mahmudov Q. XIII – XIV turkiy yozma obidalar tilining fonetik sistemasi. Т., Fan. 1990.

46. Mahmudov Q. Ahmad Yugnakiyning «Hibatul haqoyiq» asari haqida. – Т., Fan. 1972.
47. Mahmudov Q. O`zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Т., 2006.
48. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
49. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.
50. Murodov A.O`rta Osiyo xattotlik san`ati tarixidan. – Т., Fan. 1971.
51. Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. – Т., O`zFA. 1959.
52. Насилов В.М. Язык орхено- енисейских памятников . – М., 1960.
53. Насилов В.М. Древнетюркский язык. – М., 1963.
54. Ne`matov H. O`zbek tili tarixiy fonetikasi. – Т., O`qituvchi. 1992.
55. Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI-XII вв. Т., Фан. 1976.
56. Sanaqulov U. O`zbek adabiy tili tarixining ilk davrlari. – Т., 2004.
57. Сравнительная- историческая грамматика тюркских языков. Морфология.- М., 1988.
58. Sodiqov Q. Uyg`ur yozuvi tarixidan. – Т., 1997.
59. To`ychiboev B. O`zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. – Т., O`qituvchi. 1996.
60. Umarov E. Eski o`zbek lug`atlari. – Т., 1992.
61. Умаров Э. Гласное староузбекского языка XV века и новая транслитерация “Бадаи ал- лугат”– Т., 2004.
62. Fozilov E. Qadimgi obidalar va Alisher Navoiy tili. – Т., 1969.
63. Xolmonova Z. «Boburnoma»ning ayrim leksik xususiyatlari. -Т., 2003.
64. Shamsiev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug`ati. – Т., G`G`ulom nashr. 1972.
65. Shukurov Sh. O`zbek tili fe`l mayllari taraqqiyoti. –Т., 1980.
66. Shermuhammedov T., Abdullaev F., Xalilov L. O`qish kitobi. – Т., 1973.
67. Shukurov Sh. O`zbek tilida fe`l zamonlari taraqqiyoti. –Т., 1976.
68. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л. 1961.
69. Юсупов Б. Местоимения в староузбекском литературном языке. XV-XVI вв. – Т., Фан. 1991.
70. Hamidov Z. So`z san`ati va san`atkor mahorati - Т., 1991.
71. Hamidov Z. Navoiy badiiy san`atlari. - Т., 2001.
72. Hamidov Z. Eski o`zbek tili va yozuvi (qo`llanma). Т., 2002.

MUNDARIJA

SO'ZBOSHI.....	4
OLIY O`QUV YURTIDA O`TKAZILADIGAN AMALIY	
MASHG`ULOTLAR XUSUSIDA.....	5
“Qadimgi turkiy til” fanining maqsadi va vazifalari.....	11
“Qadimgi turkiy til” bo`yicha bilim, ko`nikma va malakalarga qo`yiladigan talablar.....	11
“Qadimgi turkiy til” fanining boshqa fanlar bilan o`zaro bog’liqligi va uslubiy jiqatidan uzviy ketma -ketligi.....	12
Fanning ishlab chiqarishdagi o`rni.....	13
Fanni o`qitishda zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar.....	13
AMALIY MASHG`ULOTLAR.....	14
O’rxun-Enasoy yozuvi alifbosi, ko‘p variantli harfiy belgilar.....	15
Turkiy run yozuvi manbalari tavsifi.....	16
Uyg‘ur yozuvi va uning manbalari tavsifi.....	19
Qadimgi turkiy tilda unli va undoshlar tizimi	22
Qadimgi turkiy tilida so‘z yasalishi tizimi.....	27
Ot. Otning grammatik shakllari.....	32
Sifat. Sifat darajalari.....	35
Son turlari. Sanoq, jamlovchi, tartib sonlar, numerativ so‘zlar.....	37
Olmosh turlari. Kishilik, o‘zlik, so‘roq olmoshlari.....	41
Fe’ldagi bo‘lishli va bolishsizlik.....	45
Fe’ldagi vazifadosh shakllar.....	46
Fe’l nisbatlari.....	49
Ravish yasalishi. Ravishning morfologik usul bilan yasalishi.....	50
Ko‘makchilar, bog‘lovchilar	52
Yuklamalar, undovlar.....	53
Sintaksis. So‘z birikmalari tahlili.....	54
Gap bo‘laklari.....	56
Qadimgi turkiy tilda gap qurilishi tahlili.....	58
Kursining tayanch iboralari.....	63
Glossariy.....	65
Til tarixini o’rganuvchi o’quvchilar uchun ko’rsatmalar.....	73
Test namunalari.....	82
Foydalilanilgan adabiyotlar.....	86